

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Şıxəlizadə Nərmin Bərxudar qızı
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“ Əhalinin həyat keyfiyyəti və onun yaxşılaşdırılması yolları ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma “Əməyin iqtisadiyyatı”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.f.d baş müəl. İ.E. İsmaylov

Dos.S.Ə.Qurbanova

Kafedra müdiri:

Prof. T.Ə.Quliyev

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

1. Giriş	
2. I Fəsil. Əhalinin həyat səviyyəsi və həyatın keyfiyyəti, onların elmi-nəzəri və konseptualəsasları.....	
1.1 Əhalinin həyat səviyyəsi, həyatın dəyəri və onun səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri.....	
1.2. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı qabaqcıl ölkələrin.....	
II Fəsil. Respublikamızda əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyəti.....	
2.1. Əhali gəlirlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamika.....	
2.2. Dağlıq Qarabağ probleminin Azərbaycanda əhalinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsirinin qiymətləndirilməsi.....	
2.3. Dövlətin apardığı sosial-iqtisadi siyasətin əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsiri.....	
III Fəsil. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.	
3.1. Layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri.....	
3.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda həyat səviyyəsinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi yolları.....	
Nəticə və təkliflər.....	
İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar.....	

Giriş

Mövzunun aktuallığı əhalinin həyat keyfiyyəti, onun yaxşılaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişafı dövründə aktual məsələlərdəndir. Əhalinin həyat keyfiyyəti, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ölkədə aparılan islahatlar, sosial iqtisadi dəyişikliklərin daim yeni struktur ilə işlənilib hazırlanması bu məsələnin daim aktuallığını sübut edir.

Ölkədəki sosial iqtisadi vəziyyət, dinamik iqtisadi inkişaf, ÜDM-nin səviyyəsi, milli gəlir, nominal və real gəlirin həcmi əhalinin həyat keyfiyyətinə təsir edir. Belə ki, son illərdə çalışılır ki, ölkə daxili bazarı özü təmin etsin, kənd təsərrüfatını, maldarlığı, əkinçiliyin inkişafı maksimuma çatdırılsın. Bu sahələrdə əhaliyə həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi tədbirlər, islahatlar görülür, qanunlar qüvvəyə minir.

Qarşıya qoyulan məqsəd əhali, əhalinin həyat fəaliyyəti, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti, gəlir mənbələri, gəlirlərin artım və azalması, müasir dövrdə əhalinin həyat keyfiyyətinə müsbət təsir göstərən amillər və sair bu kimi məsələlər araşdıraraq tədqiq etməkdir.

Əhalinin həyat keyfiyyəti dedikdə ilk olaraq ağla gələn bütövlükdə xalqın tələbatının ödənilmə dərəcəsidir. Bu amili tədqiq etmək üçün əhalinin gəlir mənbəyini, nominal və real əmək haqqları ilə dərinlən marqlanıb araşdırmaq lazımdır. Bu mövzu ətrafında müzakirələr günümüzdə daim aktuallığını qorumaqdadır.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, obyekt isə onun keyfiyyətidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. əhalinin həyat keyfiyyətinə təsir edən problemlərin həllinə dair Dövlət Proqramları, ölkə prezidentinin qəbul etdiyi sərəncam və qərarlar, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin, xarici universitet professorlarının tədqiqat işləri, əhalinin həyat keyfiyyətindəki dəyişiklikləri əks etdirən statistik cədvəllər, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə yaradılan işçi qrupunun hesabatı, ziyalı iqtisadçıların kitabları, elmi əsərləri, digər ölkələrin ölkələrin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün gördüyü tədbirlər, onların ortaq xüsusiyyətləri və bu kimi araşdırmalar təşkil edir. Məsələn Birinci fəsildə həyat keyfiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafının inkişaf dərəcəsi ilə sıx əlaqədə olması, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının daim, bütün dövrlər üçün dövlətin və onun iqtisadiyyatının gündəmində aktual bir mövzu kimi

qalması, həyat səviyyəsinin göstəriciləri, onun daim yaxşılaşdırılması tədbirləri ilə əlaqədar araşdırmalar yer alır.

Birinci fəslin ikinci mövzusu isə İnkişaf etmiş, İnkişaf etməkdə olan, inkişafdan geri də qalmış ölkələrin inkişafa dair təcrübələrinə əsaslanır. İnkişaf etmiş ölkələrin xüsusiyyətləri, ortaq xüsusiyyətləri, inkişaf dinamikası, təcrübəsi qeyd olunub. Bunları tədqiq edərkən məsələn, İEOÖ-lərin təcrübəsini təcrübəsini öyrənmək üçün həmin ölkələrin ortaq xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq lazımdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ortaq xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

1. Kənd təsərrüfatında əl əməyindən istifadənin azaldılması və şəhərdə sənayeləşmə və bu səbəbdən iş imkanlarının kənddən şəhərə köçü artımı
2. Ölkə sənayeləşməsi
3. Kənd əhalisi sayının azalması
4. Şəhər əhalisinin böyük bir qismi bir və ya daha çox şəhərdə üstünlük təşkil etməsi
5. Ölkə inkişafı ilə bağlı şəhərlərdə: xəstəxana, məktəb, səhiyyə, təhsil, məskunlaşma şərtlərində irəliləyişin olması
6. Ölkə nüfuzu təbii artım ilə bir müddət daha da artar. Şəhərlərə axın artdıqca doğum səviyyəsi azalar, uşaq ölümlərində azalma baş verər, yaşam müddətində artım nəzərə çarpar
7. İEOÖ –in əhali piramidası üçbucaq şəkildən daha çox zəng əyrisinə oxşamağa başlamışdır
8. İEOÖ –də doğum səviyyəsində azalma nəzərə çarpır. (Tunis 2000)
9. Ortalama həyat müddəti artmış, ölkənin əhali piramidası artıq 60 yaş sonrası vacib bir nisbətdədir
10. Orta yaşlı və yaşlı əhali gənc əhaliyə nəzərən artamğa başlayar. (Brazilya 2000)
11. Ölkə inkişaf etdikcə əhali iyerarxiyası da İEOÖ də ki kimi şəkil alır.

Elmi işinin həcmi və strukturu dissertasiya giriş, 3 fəsil, cədvəl 32, 7 paraqrafdan ibarətdir.

FƏSİL1: ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ VƏ HƏYATIN KEYFİYYƏTİ, ONLARIN ELMI NƏZƏRİ VƏ KONSEPTUAL ƏSASLARI.

1.1 . Əhalinin həyat səviyyəsi , həyatın dəyəri və onun səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər.

Əhalinin həyat səviyyəsi , həyat keyfiyyəti iqtisadi sistemin tipindən və təbiətindən asılı olmayaraq bütün dövrlərdə cəmiyyətin sosial-siyasi sabilliyinin başlıca qarantıyası hesab olunur. Həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti sosial iqtisadi inkişafın ən mühüm göstəricilərindən biri olub cəmiyyət üzvlərinin ən vacib ehtiyaclarının qarşılınması göstəricisi kimi xarakterizə olunur. Həyat keyfiyyəti, həyat səviyyəsi istər bazar və qeyri-bazar təsərrüfatçılıq sistemində, istərsə də keçid dövründə əhalinin yaşayış təminatı kimi xarakterizə olunur. Bununla da, iqtisadiyyatda sosial kateqoriya kimi səciyyələndirilir.(Mənbə: 3. səhifə- 9)

Həyat səviyyəsi , həyat keyfiyyəti əhalinin maddi rifah halı, cəmiyyət üzvlərinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi hər zaman dövlətin və iqtisadiyyatın önündə mürəkkəbliyi, kəskinliyi ilə dayanan problemlərdəndir. Sinifli cəmiyyətin yaranması, əmlak, torpaq və əmək ehtiyatları üzərində xüsusi mülkiyyətin yaranması əhalinin həyat keyfiyyətinin normalaşdırılması ilə bağlı ardıcıl aksiyaların başlanması ilə sonlandı. Əhalinin tədricən sivilizasiyalaşması nəticəsində insanlar sosial haqqlarının reallaşdırılması ilə bağlı tələblərini gücləndirməyə başladılar.(Mənbə: 3.səh-9)

Problemə elmi tərəfdən baxsaq, belə qərara gələ bilərik ki, əhalinin həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti bir başa ölkənin iqtisadi inkişafına göstərən amillərin dinamikası ilə şərtlənir. Elmi tərəfdən həyat keyfiyyəti iqtisadiyyatda sosial kateqoriya kimi qəbul olunur. Məsələyə daha geniş aspektdən baxdıqda isə sosial termini birbaşa cəmiyyət üzvlərinin yaşayışının səviyyəsi kimi xarakterizə olunur.

Aparılan tədqiqatlar aydın şəkildə izah edir ki, iqtisadiyyatın həm də birbaşa sosial hadisələrlə bağlı məhdud bir sahəsi də mövcuddur ki bu da insanların həyat

səviyyəsini, onun keyfiyyətini tədqiq edən sosial sfera hesab olunur. İqtisadiyyatın sosial sferasına bir başa insanların həyat səviyyəsi , onun keyfiyyəti ilə bağlı məsələlər, cəmiyyət tərəfindən maddi-mənəvi nemətlərin və xidmətlərin istehlakı , əhalinin vacib tələbatlarının qarşılanması əks etdirən fəaliyyət növləri əks etdirilir. Bütün zamanlarda, iqtisadi yanaşmalarda sosial sferanın vəziyyəti və əhalinin həyat keyfiyyəti iqtisadiyyatın ümumi inkişaf parametrlərindən asılıdır.

Həyat keyfiyyəti ölkə iqtisadiyyatının dinamikası və onun keyfiyyətinin göstəricisi kimi başa düşülür. Həyat keyfiyyəti artımı, yəni Ümumi daxili məhsulun bölgüsü, istehsalın yenidən bölgüsü ilə həmçinin iqtisadi artımın özünə təsir edən makroiqtisadi göstəricidir. Əgər səmərəli iqtisadiyyatdan söhbət gedirsə, onda iqtisadi artımla yanaşı, həyat keyfiyyətinin artımı arasında nisbətlər başa düşülür. Bu nisbət iqtisadi artımın sosial nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Həyat keyfiyyətini artırmaq , yoxsulluğu ləğv etmək, qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərdir və ölkədə iqtisadiyyatın qlobal makroiqtisadi tənzimlənməsi üçün əsas konseptual inkişaf göstəricisidir. Həyat keyfiyyəti , maddi rifah , yoxsulluq, göstəriciləri

- ÜDM –un həcmi, artımı, onun hər nəfərə düşən miqdarı;
- ÜDM-un tərkibində, istehlak fondunun ümumi həcmi və onun adam başına düşən səviyyəsi;
- əhalinin gəlirləri, xərcləri, minimum əmək haqqı, orta əmək haqqı, bəzi məhsulların istehlakının natural və dəyər göstəriciləri
- səhiyyə, təhsil sahəsində istehlak hər nəfərə düşən iqtisadi-sosial göstəricilər. Ekoloji mühit, təbii artım, orta ömür müddəti, təhsil və s.
- təhlükəsizlik göstəriciləri

Bu göstəricilər məqsəd və nisbi mənada tədqiqatın xarakterindən asılı olaraq formalaşır, tətbiq olunur və proqnozlaşdırılır. (İstinad yaz Əlirza müəllimdən)

Makro aspektdən baxıldıqda iqtisadiyyat sosial əlaqələrin meydana gəlməsi qaynağı kimi göstərilir. İqtisadi inkişaf sezildikcə əhalinin maddi və mənəvi həyat keyfiyyəti artır. Sosial iqtisadiyyatın mövcud halı əhalinin hansı şəraitdə yaşaması,

fikrimizi bir başqa formada izah etməli olsaq, əhalinin həyat keyfiyyəti ilə şərtlənir. Əhalinin həyat keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən olan tələbat və ehtiyacların çoxalması əslində inkişafın hər mərhələsində sosial iqtisadiyyatın qabaqcıl kriteriyalarından biri kimi hesab olunur. İqtisadi ədəbiyyatlar və inkişaf etmiş sənayə ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bütün hallarda yoxsulluq və zənginlik bazar münasibətləri sistemində dəyişməz meyar kimi əsas yeri tutur.

Yoxsulluq və zənginliyin özündə əks etdirdiyi resursların radikal bölgüsünün birinci halında əksər kateqoriya maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbatı ödəyə bilmir. Digər halda müəyyən qrup təbəqə tələbatlardan ifrat dərəcədə istifadə edir. Baxmayaraq ki, liberal iqtisadiyyatda V.Partsonun resursların bölüşdürülməsinə aid nəzəriyyədə qeyd olunur ki, hər hansı bir quruluşun həyat keyfiyyəti, maddi rifahı digər quruluşun maddi rifahına zərər vurmadan yüksəlməlidir. Ancaq təəssüflər olsun ki, müasir dünyada bu nəzəriyyə demək olar ki yaddaşdan silinib. Bu gün demək olar ki, tamamilə bu nəzəriyyəyə təsadüf olunmur.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin milli gəlir ilə birbaşa əlaqədə olduğu fikri bir sıra iqtisad alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. İqtisadi fikirlərin fərqliliyi bu sahədə kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Tanınmış amerikan iqtisadçısı A.Marşall “Siyasi İqtisadın prinsipləri” kitabında belə qeyd edir , “bazar münasibətlərinin hökm sürdüyü cəmiyyətdə dövlət əhalinin nisbətən kasıb hissəsinə yəni, lazımı tələbatını şəxsi əmək qabiliyyəti ilə təmin edə bilməyən, həmin kütləyə sosial-iqtisadi yardım edilməlidir. Ümumiyyətlə əhalinin həyat keyfiyyəti ölkənin iqtisadi inkişafının göstəricisi olan- makroiqtisadi göstəricilərin vəziyyətindən asılıdır”. (Mənbə:3.səh9)

Ölkənin sosial iqtisadi inkişafını motivə edən həyat keyfiyyəti , həyat şəraiti kimi meyarlardır. Sosial iqtisadi inkişaf nə qədər yüksəkdirsə, ölkədəki yaşayış keyfiyyəti də bir o qədər yüksəkdir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, əhalinin həyat səviyyəsini dəyərləndirmək üçün başlıca meyar əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsidir. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, yeniyetmələrə və

yaşlı əhaliyə nisbətən əmək qabiliyyətli insanlar daha çox qida məhsulları istehlak edir.

Həyat keyfiyyətinə təsir edən istehlak fondları da mövcuddur. Bu fondlara əhaliyə təmənnasız xidmətlər təklif edir.

Həyat keyfiyyətinin səviyyəsini mövcud istehlaka görə analiz etsək məlum olacaq ki, bazarın tam doldurulduğu təqdirdə ona gəlirlər və xərclər əsaslı şəkildə təsir göstərir. Aydındır ki, gəlir yüksək, qiymət aşağı olarsa istehlakçı öz gəliri ilə daha çox məhsul və xidmət əldə edəcək. Yaxud əksi olarsa vəziyyət kritikləşəcək. Ölkədə qiymətlər dünya standartlarına uyğun olaraq tənzimlənersə bu halda yaşayış standartlarında həmin standartlara uyğun olmalıdır. Yəni maaş, pensiya miqdarı, pensiya yaşı və s. bu kimi həyat keyfiyyətinə təsir edən meyarlar da dünya standartlarına uyğun hala gətirilməlidir. 90 cı illərin ilk yarısında Azərbaycana xas özəlliklər, adət-ənənə görməzdən gəlinərək, həm də istehsal sektorundakı özəlləşdirməni başa çatdırmadan qiymətlərin tez bir şəkildə sərbəstləşdirilməsi istehsal səviyyəsinin aşağı enməsinə, inflyasiyanın böyüməsinə, bəzi istehsal sektorlarının dayanmasına, işsizliyin çoxalmasına və əhalinin sosial təminatına böyük ziyan yetirmişdir. Dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirin azaldığı halda xərclərin çoxalması büdcə kəsrinin yaranmasına, əhalinin pul gəlirlər və əhalinin xərcləri arasındakı balansın pozulması, yeni aztəminatlı kütlənin yaranmasına səbəb olur. Büdcə kəsrinin gətirdiyi problemlər isə yeni iş yerlərini məhdudlaşdıraraq işsizliyin artımında özünü biruzə verməkdədir. İşsiz əhalinin isə həyat keyfiyyəti nə dərəcədə yüksək ola bilərki...

Xalqın həyat səviyyəsinin normaya salınmasında əhali təbəqələrinə demokratik yanaşma vacib amillərdən biri sayılır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konvensiyalarında və irəli sürdüyü tövsiyələr üçtərəfli – dövlət və hökumət orqanları ilə biznesmenlərin və əməkçilərin həmkarlar təşkilatları ilə müzakirələr aparılması, əmək və sosial təminat məsələlərinin demokratika ilə yoluna qoyulması xüsusi ilə qeyd olunmuşdur. BƏT-in baş direktoru M.Xanə 83-cü BƏK –dəki çıxışında qeyd etmişdir ki, “triparizm əmək münasibətlərində dialoqun yeni

üçtərəfli münasibətlərin vacib ilkin şərtidir”. Triparizmin formalaşmadığı bir cəmiyyətdə əmək və həyat keyfiyyəti sahəsində müəyyən edilmiş fərmanlarda biznesmen və əməkçilərin haqlarının müdafiəsi lazımi qədər öz əksini tapmır, sosial müdafiə sektorunda qayda- qanunun, normativ sənədlərin müəyyənələşməsinə sosial tərəflərin təyin edilməməsi sosial təminat sektorunda bərabərsizliyin yaranmasına , get-gedə daha çox artmasına səbəb yaradır.(Mənbə:3.səh, 22)

Əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən amillər üç qrupa bölünür.

1.Birinci qrup- ölkədə təzahür edən böhrandan yaranan amillər

2.İkinci qrup – qarışıq iqtisadiyyatın meydana gəlməsi, bazar münasibətlərinin şəkil alması və daha çox inkişaf etməsi ilə əlaqədar olan amillər

3.Üçüncü qrup- dövlətin dünya bazarına açılması ilə əlaqədar amillər.
.(Mənbə:3.səh23)

Birinci qrupa - əsasən böhranlı dövrdə meydana çıxan amillərdir. Təsərrüfatlar arasında iqtisadi münasibətlərin pozulmasını, totalitar rejimin aradan götürülməsi prosesinin məntiqi davamı kimi keçmiş ittifaqdakı dövlətlər arasında illərlə meydana gəlmiş və bir birlərindən asılı vəziyyətə salınmış iqtisadi münasibətlərin vacib şəkildə dağılması və sair bu kimi amillərdir.

İkinci qrupa- mülkiyyətin şəxsiləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi, təsərrüfatçılığın yeni alternativ növlərinin meydana gəlməsi, suveren dövlətin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin bərpa edilməsinə göstərilən diqqət, qayğı, bunlara uyğun olaraq idarəetmə sahəsindəki dəyişikliklər daxildir.

Üçüncü qrupa- dünya bazarına inteqrasiyanın məntiqi nəticəsi kimi iqtisadiyyatın fərqli-fərqli sektorlarına xarici sərmayələrin cəlb edilməsi. Daxili bazarın xarici bazarlardan gətirilən mal və əmtəələrlə doldurulması, sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması və sair bu kimi amillər. .(Mənbə:3.səh23)

Məlumdur ki, əhalinin həyat səviyyəsi, onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı islahatlar dövlətin sosial siyasətinin bir hissəsi kimi qəbul olunur. Həyat

keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması əhali arasındakı təbəqələşmə nəticəsində yaranan narazılıqları aradan qaldırılması üçün uğurlu addımdır.

Praktiki olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün yığım və istehlakın, iqtisadi səmərəliliyin, sosial ədalət arasında tarazlığın formalaşmasının vacib rolu var. Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının bir başqa problemi də kənd və rayonlarda mövcud olan məşğulluq problemi, maaşların az olmasıdır. Kənd sakinlərinin böyük hissəsinin dilə gətirdiyi problemlərə nəzər salaq. Maliyyə gərginliyi, özəl təsərrüfatda təcrübəsizlik, kənd təsərrüfatı sektorunda iqtisadi savadın azlığı, aqrar bazar problemləri, irriqasiya problemləri və s. bu və bu kimi bir çox problemlər bu əhalini öz yurdundan didərgin salır və bu narazı əhali nisbətən yaxşı güzaran əldə etmək üçün Rusiya, Türkiyə kimi ölkələrə üz tuturlar. Ümumiyyətcə bütün ölkə əhalisinin həyat keyfiyyəti elə regionların həyat səviyyəsindən asılıdır. İri şəhərlərdəki sıxlıq, işçi ehtiyatı çoxluğu və sair problemlərin qaynağı bu kimi səbəblərdir.

Əhalinin həyat keyfiyyətini müəyyənləşdirən ünsürlər də aşağıdakılardır:

1. Gəlir və istehlakın səviyyə və quruluşunu özündə əks etdirən meyarlar

-İstehsalın sahə quruluşu və ictimai əməyin paylaşdırılmasında region iqtisadiyyatının yeri, rolu, məşğulluq səviyyəsi və quruluşu. Sosial demoqrafik quruluş, əmtəə və xidmətlərin dəyəri, iqlim şəraiti, regionlar arasındakı iqtisadi əlaqələrin forması, səviyyə və həcmi.

2. Ölkə vətəndaşlarının həyat keyfiyyətinin fərqli-fərqli tərəflərini özündə birləşdirən meyarlar.

- Maaşların nominal səviyyəsi , istehlak üçün əzərdə tutulan ehtiyatların miqdarı, - Fərqli-fərqli əmtəələrin, əmtəə səbətlərinin istehlakı, məskunlaşdırılma.

3. Sosial qruplar.

-Sosial qruplar daxilində ailələrin maddi yardımına müəyyən olunan həyat keyfiyyəti. .(Mənbə:3.səh29)

Ümumiyyətlə, bazar münasibətlərinin hakim olduğu bir dövrdə ölkə vətəndaşlarının maddi təminatı qanunvericilik rolu ilə müəyyən edilmiş minimum

istehlak büdcəsinin dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən bizə məlumdur. Yaşayış minimumu az gəliri olan bir alıcının zəruri tələbatını münasib qiymətə əldə etmək imkanlarını real şəkildə nəzərə almalıdır. Yaşayış minimumunun yalnız pul ilə ölçülməsi əhalinin həyat keyfiyyəti üçün etibarlı sayılmır. Əhalinin həyat keyfiyyəti o zaman yaxşı olar ki, aztəminatlı, aşağı gəlirli ailələrin büdcəsinə uyğun formada əmtəə və xidmətləri əldə etmək üçün iqtisadi imkan yaradılsın.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin gəlirdən asılılığı demək olar ki, bütün ədəbiyyatlarda qeyd olunur. İqtisadi fəaliyyətin nəticə göstəricisi olan gəlir, gəlirin ərsəyə gəlməsi, bölgü münasibətləri xarakterindən çox asılıdır. Bölgü fərqli iqtisadi sistemlərdə özünəməxsus meyarlara sahib olsa da, ən mühüm tərəfi mülkiyyət əlaqələrinin meydana gəlməsi və istehsal səviyyəsinə əsaslı təsir göstərməsidir. Gəliri belə də ifadə edə bilərik – gəlirlər birmənalı şəkildə ölkə vətəndaşlarının istehsalın nəticələrinin bölüşdürülməsində əldə etdiyi paydır. Fərdin həyat keyfiyyətinin asılı olduğu istehlak bilavasitə gəlir səviyyəsindən asılıdır. Gəlir insanın maddi və mənəvi yaşayış imkanlarını müəyyən edir.

Dünya standartlarına görə gəlir qaynaqlarının meydana gəlməsi aşağıdakılardır.:

1.əmək gəlirləri; 2.sahibkarlıq; 3. sosial transfertlər; 4. dövlət tərəfindən ödənilən sosial sığorta ödənişləri; 5. birdəfəlik kompensasiyalar; 6. yardımlar və təqaüdlər; 7.aztəminatlı və işsiz əhali üçün müavinətlər; 8. maliyyə -kredit sistemindən əldə olunan vəsaitlər; 9.şəxsi ev tikintisi, yeni qurulumuş gənc ailələrin təsərrüfat avadanlıqları ilə təmin olunması üçün bank ssudası; 9. əmanət kassalarındakı əmanətlərə görə il sonu hesablanmış faizlər; 10. səhmlərdən gələn gəlir; 11.mərc , lotoreya, oyunlarından əldə olunan uduşlar; 12. müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin dövryyəindən əldə olunan gəlirlər. .(Mənbə:3.səh36)

Doğrudur ki, bu sadalanan qaynaqlarla əhalinin ümumi gəliri bir deyil. Bu istənilən ölkənin öz iqtisadiyyatı, biznes fəaliyyəti və sair meyarlardan asılı olur. İqtisadi ədəbiyyatda əhalinin gəlirləri, natural və dəyər ifadəsində fərqləndirilir.

Dəyər ifadəsində əhalinin gəlirləri dedikdə bütün pul daxil olmaları, daha doğrusu yuxarıda adları çəkilən bütün mənbələrdən daxil olan pul vəsaitləri, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının satılmasından, göstərilən bütün xidmətlərdən alınan gəlirlər və sair nəzərdə tutulur. Natural gəlirlərə isə əsas etibarilə şəxsi istehlak üçün həyətyanı təsərrüfatlarda istehsal edilən məhsullar və göstərilən ərzaq yardımları daxildir. .(Mənbə:3.səh37)

Ədəbiyyatlarda da əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını qiymətləndirmək üçün nominal, sərəncəmdə qalan real gəlir göstəricilərindən istifadə olunur. Nominal gəlir müəyyən müddətdə ayrı-ayrı fərdlərin pul formasında əldə etdikləri gəlirlərin səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Əhalinin nominal pul gəlirləri müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Planlı iqtisadiyyat şəraitində ictimai mülkiyyət formasının üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədar olaraq pul daxilolmaların başlıca mənbələri dövlət və kollektiv təsərrüfatlardan əmək ödənişləri idi. Hazırda isə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar yeni iqtisadi strukturlarının formalaşması əhali gəlirlərinin standart mənbələri ilə bağlı məhdudiyyəti aradan qaldırmışdır. Çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşdığı şəraitdə fermer təsərrüfatları, kiçik müəssisələr, kooperativlər və s. kimi strukturların yaranması nominal pul gəlirlərinin yeni mənbələrini meydana çıxmışdır. Nominal pul gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri dövlət yardım proqramları xətti ilə maliyyə sistemindən ödəniş və güzəştlər formasında pul daxilolmaları, əmək haqqı, müəssisə və kooperativlərdən əmək haqqı formasında gəlirlər, şəxsi təsərrüfatlardan əldə olunan gəlirlərdir. Əməyin ödənilməsinin perspektiv inkişaf tendensiyasının təhlili göstərir ki, gəlirin bu növü uzunmüddətli perspektivdə pul gəlirlərinin ümumi həcmnin formalaşmasında öz aparıcı rolunu saxlayacaqdır. .(Mənbə:3.səh38)

Ümumiyyətlə dövlət tərəfindən olunan yardım proqramları xalqın həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli yer tutur. Bu yardımlar sayəsində pensiyanerlərin , müvəqqəti olaraq əlillik yaşayan vətəndaşın , müxtəlif səbəblərdən ayrılan müavinətlər sahiblərinin həyat keyfiyyəti nisbətən yaxşılaşır. Sair pul daxil olması nominal gəlirlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əhaliyə aid əmtəənin kommersiya mağazasında satılmasından əldə olunan gəlirə sair pul daxil olması deyilir.

Əhalinin nominal gəlirlərində xalis gəlirlərin məxsusi yeri olsa da məcburi ödənişlər də əsas rol oynayır. Əhalinin məcburi ödənişləri müxtəlif növlü vergilər şəklində maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Vergilərin toplanması yolu ilə dövlət xüsusi büdcə ehtiyatlarının müəyyən hissəsini formalaşdırır ki, bundan da aztəminatlı vətəndaşlara kömək məqsədilə pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsində və sosial siyasətin həyata keçirilməsində istifadə edilir. Aztəminatlı vətəndaşların sosial müdafiəsi və konkret şəraitdə həyat səviyyəsinin yol verilən həddən aşağı enməsinin qarşısını almaq məqsədilə, dövlət vergiləri ödənilməsi yolu ilə minimum həddini müəyyən edir. Eyni zamanda yüksək gəlirlər üçün yüksək vergi dərəcələri tətbiq edilir. .(Mənbə:3.səh38-39)

Fəsil 1.2 Əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyata keçirilən islahatlar. Beynəlxalq təşkilatların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu .

İqtisadi böyümə anlayışı XX əsrin ikinci yarısından bu günə kimi inkişafda olan ölkələrin gündəmini zəbt edən mövzuları icərisində ön sıradadır. 7,3 milyard əhalisi olan dünyanın $\frac{3}{4}$ hissəsi hələ də, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşamaqdadırlar. Belə ki, bu böyük nüfuzun daha yaxşı bir həyat yaşamaları üçün bu ölkələrdə tez və sabit iqtisadi böyümə planı hazırlanmalıdır.

Platonun “ Dövlət”, Aristotelin “Nikomaxus əxlaqı” adlı əsərləri həyat keyfiyyəti ətrafındakı mübahisələrin bu gün olduğu kimi antik dövrdə də olduğunu açıq-aşkar göstərir. Amma, həyat keyfiyyəti termini ilk dəfə olaraq Longun 1960-cı ildə dərc etdiyi “On the Quantity and Quality of Life” adlı məqaləsində istifadə edilmişdi.

Həyat keyfiyyəti, insan haqqları mövzusunda əldə olunan yeniliklər ilə birgə bütün siyasi qərarların alınmasında da vacib bir rol oynamışdı. Əhalinin hər biri bir nəfər

kimi bu məsələni vacib bir məqsəd olaraq qəbul etmiş və ona çatmağa can atmışdır.

Həyat keyfiyyətinin beynəlxalq bir problem halını almağının səbəbi Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası hesab edilir. Bu teoreme görə insan ehtiyacları 5 başlıqda sıralanır.

1.Fiziki ehtiyaclar (yemək, su, yaşama..)

2.Təhlükəsizlik ehtiyacları (müdafiə, qorunma, sağlq)

3.Sosial ehtiyaclar (hər hansı bir qrupa aid olma hissi, sevgi)

4.Hörmət görmə ehtiyacı (hər hansı bir qrup, auditoriya da hörmət görmək, sosial status)

5.Şəxsi maraqları, fikirləri, idealarını paylaşmaq ehtiyacı(özünü inkişaf, yaşam tərzini zənginləşdirmək, hədəflərini həyata keçirmək).

Maslovun yanaşması bizə insan yaşamının hər dönəmində qarşılaşacağı təməl ehtiyacları sıralayarkən həyat keyfiyyəti , bu ehtiyacların kəmiyyəti ilə birlikdə keyfiyyətində önəmli olduğunu vurğalayır. Məsələn, yaşam müddətinin uzunluğundan daha çox keyfiyyəti, gəlirin yaxşı olmasından çox fərdi qane edib-etməməsi və başqa faktorlar üzərində dayanır. Keyfiyyət bir şüurlanma müddətidir və daim həyat meydanında əldə olunmaq istənilən meyar olmalıdır.

Həyat keyfiyyətinin günümüzdə bütün elmlərin qəbul edə biləcəyi tək bir izahı yoxdur. Amma bütün izahlarda ortaq bir nöqtə vardır. Bu da insan faktoru və onun subyektiv dəyərləndirmə sistemidir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının fikrincə, həyat keyfiyyəti şəxsin öz məqsədlərinə, gözləntilərinə, standartlarına və şəxsi maraqlarına görə dəyər sistemində öz yaşamını dərk etməsidir. Burada vacib nüans həyat keyfiyyəti məqsədlərinə çatmaq üçün təməl olan standartların kənardan təlqin edilməməsi, şəxsin həyatını bütünlüklə özünün dəyərləndirməsi və bu dəyərləndirməni ömrü boyu davam etdirə bilməsidir.

Bu mövzu üzərində aparılan elmi araşdırmalara əsaslanaraq həyat keyfiyyəti göstəriciləri – cins, yaş, sosial dəstək, yaşayış yeri və özəllikləri, sağlamlıq, təhsil, gəlir, iş həyatı, asudə vaxtdan istifadə kimi kateqoriyalara bölünür.

Əhalinin cinsi tərkibi və həyat keyfiyyəti arasında qüvvətli bir əlaqə vardır. Bu münasibət xüsusən də, obyektiv həyat keyfiyyəti müqayisəsində görülməkdədir. Məsələn, inkişaf etməmiş və yaxud etməkdə olan ölkələrdə məşğulluq və təhsil sahəsində cinsi baxımından böyük fərqliliklər vardır. Bu ölkələrdə yaşayan və işləməyən, işləməklərinə icazə verilməyən, mühafizəkar, ənənəvi ailə mühitindən meydana gələn qadınların evdar qadın kimi ev işləri ilə məşğul olması geniş yayılmışdır. Bu qadınların həyat keyfiyyətinə həyat yoldaşlarının iş və sosial həyatı zəmanət verir. Bu da inkişaf etməmiş və yaxud etməkdə olan ölkələrdə ailədaxili həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Ailəyə iki mənbədən gəlir gəldikdə onlar alternativ xərclərdən daşınmaz və ailədəki həyat keyfiyyəti nisbətən yüksəlir. Aparılan bəzi sosial sorğularda qadınların kişilərə nisbətən həyat keyfiyyətinin aşağı olması, bəzilərində yüksək olduğu, bəzilərində isə, cinsiyyət fərqi həyat keyfiyyəti nə statistik bir təsir göstərmədiyini irəli sürür.

Həyat keyfiyyəti və yaş arasındakı münasibətə aid bəzi ədəbiyyatların müqayisəsində ilk olaraq müəyyən bir yaş dönməni - yetkinlik, yaşlılıq dövrü nümunə olaraq aparılan elmi araşdırmaların çoxluğu bizə yaşın həyat keyfiyyətində vacib nüans olmasını göstərir. Aparılan elmi araşdırmalar həyat keyfiyyətinin hər yaş dövründə vacib olduğunu vurğulasa da, məsələyə ümumi baxıldıqda isə əsasən yaşlılıq dövrü həyat keyfiyyətinin yüksək olmasını gərəkdirdiyi bir dövr sayılır. Çünki yaşlılıq dövrü həyat keyfiyyətinin adətən endiyinin ən yüksək olduğu bir dövrdür. Bu dövrdə artan sağlamlıq problemləri, təqaüdə çıxdıqdan sonra gəlirin azalması, sosial status itkisinin gətirdiyi depressiv vəziyyət, yalqızlıq (övladların ailə qurması, tək yaşamaq istəyi, həyat yoldaşın vəfatı, ana-atanın vəfatı və s.) zehni bacarıqların azalması, sosial həyatdan qopma, və başqa bu kimi halların yaşanması həyat keyfiyyətinə vacib dərəcədə təsir edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr(İEOÖ) əhalinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əsaslı islahatlar həyata keçirirlər. Yuxarıda sadaladığım kriteriyalara görə bu islahatlar planlaşdırılır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ortaq xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

- 1.Kənd təsərrüfatında əl əməyindən istifadənin azaldılması, şəhərlərdə sənayeləşmə və bu səbəbdən iş axtaranların kəndlərdən şəhərlərə köçü.
- 2.Ölkənin sənayeləşməsi.
3. Kənd əhalisi sayının azalması.
- 4.Şəhər əhalisinin böyük bir qisminin bir və ya bir-neçə şəhərdə daha çox üstünlük təşkil etməsi
- 5.Ölkə inkişafı ilə bağlı şəhərlərdə xəstəxana, məktəb, mənzil imkanının artması, sağlamlıq, təhsil, məskunlaşma şərtlərində irəliləyişlər yaranması.
6. Ölkə nüfuzu təbii artım ilə bir müddət daha da artar. Şəhərlərə axın artdıqca doğum səviyyəsi azalar. Ancaq uşaq ölümlərində azalma, yaşam müddətində artım nəzərə cəmpar.
- 7.İEOÖ –in əhali pıramidası üçbucaq şəklindən daha çox zəng əyrisinə oxşamağa başlamışdır.
- 8.İEOÖ –də doğum səviyyəsində azalma nəzərə cəmpır.
- 9.Ortalama həyat müddəti artmış, ölkənin əhali pıramidası artıq 60 yaş sonrası vacib bir nisbətdədir.
- 10.Orta yaşlı və yaşlı əhali gənc əhaliyə gənc əhaliyə nəzərə artamğa başlayar.
11. Ölkə inkişaf etdikcə əhali iyerarxiyası da inkişaf etmiş ölkələirdəki kimi şəkil alır. Mənbə10.

İEOÖ-də həyat keyfiyyətinin artırılmasında turizm sektorun böyük rolu var. Xüsusən İEOÖ-də iqtisadi böyümənin həyata keçirilməsində beynəlxalq turizmin əhəmiyyəti hər gün daha da artır. Bu ölkələrdə turizm iqtisadi inkişaf baxımından tələb olunan, ehtiyac duyulan mənbə və valyuta ehtiyacını, əhalinin çoxalan tələbatlarını ödəməkdə mühün rol oynayır

Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm iqtisadi böyümənin əvəzolunmaz və vacib bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Texniki məlumat, xarici valyuta qazancları, məşğulluğun artımı və müxtəlifliyi, məhdud mənbələrdən təsirli istifadə nöqtəyi nəzərində turizm bir inkişaf strategiyası olaraq dəyərləndirilir. İnkişaf etməkdə olan 69 ölkə üçün turizm ən çox ixracat gəliri təşkil edən beş qabaqcıl sektordan biridir. Sözü gedən ölkələrin 40,5 faizində isə turizm gəliri ən qabaqcıl ixracat sektorudur. Ayrıca, aşağı gəlirli ölkələrin yarısında və orta aşağı gəlirli ölkələrin hardasa hər birində - bu ölkələr hansı ki, dünyanın ən kasıb 100 ölkəsidir – turizm böyük dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Dünya səviyyəsində baxdıqda isə turizm İEOÖ-in 83% -nin əhəmiyyətli dərəcədə gəlirini yaradır. Bu səbəbdəndə turizmin inkişafı sadaladığım göstəricilərə əsaslanaraq bir çox ölkə, hökumət ya da bölgə baxımından vacib hədəf olaraq görülür. (Mənbə11)

Müxtəlif dövrlərdə Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı və Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanət Agentliyi az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin müxtəlif turizm layihələrinə milyonlarla vəsait ayırmışdır.

Turizmə sərmayə qoyuluşu üçün aparılan araşdırmaların təməl məqsəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi böyümə və turizm münasibətlərini empirik test etməkdir. 21 inkişaf etməkdə olan ölkədə analiz aparılmış və nəticədə turizmin həqiqətəndə iqtisadi artıma töhvə verdiyi sübut olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə turizmin iqtisadiyyata verdiyi töhvəni sübut edən çoxsaylı empirik işlər mövcud ikən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu hipotezi təsdiqləyən çox azsayda empirik işlər mövcuddur. Bu baxımdan sözügedən hesablamaların əhəmiyyəti böyükdür. bir töhfə verir.

Müasir texnologiyaların tətbiqi də əhalinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran turizmin inkişafına əsaslı təsir göstərir. Bu internet üzərindən olunan marketingdir. İEOÖlər bunun təbliği üçün 18-69 yaş arası insanlar arasında anket sorğu keçirmişlər. Nəticədə fəal kütlənin 40 yaşdan aşağı olan gənclər olduğu müəyyən edilmişdi.

İnternetdən səyahət, məhsulu satın almaq məqsədi ilə istifadə get-gedə artmaqdadır. Amma bu işlərin əksəriyyəti müəyyən, bilinən bir səyahət formasının

satın alınması ilə bağlıdır. Bu sorğunun iştirakçıları isə əksər vaxtlarda olunduğu kimi internet istifadəçiləri və internet üzərindən alqı-satqı həyata keçirənlər deyil, xalqın arasından seçilənlər olmuşdur. İnternetə qoşulma ondan satınalma məqsədi ilə istifadəni asandlaşdırmaqdadır. Bu proyekt qeyd olunan sahədə həyata keçirilən ilk işdir.

Digər bir təcrübə İEOÖ də şəxsi evlərin münasib qiymətə kirayələnməsinə şərait yaratmaqdır. Bu həm yerli əhali, həm də turistlər tərəfindən bəyənilən bir addım hesab olunur. Və nəticə etibarilə həm yerli əhali gəlir əldə edir, həm də ölkə büdcəsi.

İEOÖ əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmək üçün xarici bazardan bacardığı qədər az məhsul idxal etməlidir. Kənd təsərrüfatına, heyvandarlığa sərmayə ayıraraq bu sahələri inkişaf etdirib, öz asılılığını aradan qaldırmalıdır. Bu tədbir həm məşğulluq problemini azaldacaq, həm də illər keçdikcə böyüyən biznes artıq dünya bazarına çıxacaq. Nəticədə ölkə xarici yardımlardan asılılığını azaldacaq.

Götürək Rusiyanı, rus vətəndaşlarını. Bildiyimiz kimi Ruiyaya işçi axını daima olmuşdur. Hətta rusların belə bir deyimi də vardır ki, bizim işi digər dövlətlərin vətəndaşları görür. Lakin son zamanlarda iqtisadi çətinliyin sezilməsi ilə əlaqədar hökumət əhalinin istifadəyə yararlı, lakin boş torpaqlarda taxıl əkininə marağını artıraraq. Rusiya Federasiyası son 5 ildə bütün munbit torpaqlarında taxıl, günəbaxan və s. bitkilər yetişdirməyə başlayıb. Nəticədə taxıl ixracatına görə sıralamada ilk yerlərdə qərarlaşıb. Rusiya Federasiyasında magistral yolların kənarları belə iqtisadiyyata xeyir gətirə biləcək səviyyədə əkilib becərilir.

Rusiya taxıl ixracatçıları 2016 cı ildə rekord səviyyədə taxıl yığımı həyata keçirib. Lakin bu hasilatı satmaqda çətinlik çəkməkdədirlər. 2016-nın dekabr ayında Rusiyanın taxıl ixracatı 3,1 milyon ton olub ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 23% azdı. (Mənbə13)

Həyat keyfiyyətinin ən üstün olduğu ölkələr İnkişaf etmiş Ölkələrdir (İEO). İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu inkişaf yolunu keçmiş ölkələr nümunədir. Həyat keyfiyyətinin yüksək olduğu, islahatları dünya təcrübəsi olmuş ölkələrə misal

olaraq Norveç, Avstralya, İsveçrə, Hollandiya, ABŞ, Almaniya, Yeni Zelandiya, Kanada, Sinqapur, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İsveç, Finlandiya, İngiltərə, Avstriya, Cənubi Koreya, Çin Xalq Respublikasını misal göstərmək olar. Bu ölkələrdə əsas göstəricisi adambaşına düşən illik gəlirin yüksək olmasıdır.

İEO də məşğulluq, pensiya yaşı, təhsil, səhiyyə kimi sektorlar İEOÖ-lərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Kənd təsərrüfatına, sənayeləşməsinə son dərəcə modern dünyanın tələblərinə uyğun şəkildə aparılır.

Kənd təsərrüfatında uğurlu islahatlar keçirən İEO-lərdən biri Çindir. Çin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının inkişafı və onun yaratdığı məşğulluğun önəmi böyükdür. Çin hökuməti kənd təsərrüfatının, xüsusən əkinçiliyin inkişafı məqsədilə 3 qərar almışdır.

1. Taxılın dövlət tərəfindən alış qiymətlərini 20% artırmaq;

2. Dövlət tərəfindən müəyyən edilən istehsal kvotasını 50% artırmaq;

3. Əkinçilikdə istifadə edilən və taxılın maya dəyərində daxil olan malların qiymətlərini təxminən 10-15% endirmək. . (Mənbə:7)

İnkişaf etməkdə olan Çin Respublikasında əhəlinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə əkinçilikdə ən önəmli sayılan islahat əkinin kollektivlərin deyil, əhəlinin öz şəxsi məsuliyyətinə buraxılması oldu. Beləliklə, mərkəzi idarə etmə kollektiv torpaqlarının yerli əhaliyə icarəyə verilməsini təmin etdi. Torpağı icarəyə götürənlər istehsal etmək məcburiyyətində olduqları məhsulları müəyyən bir kvotada istehsal edirlər. Kvotadan əlavə istehsal olunan məhsulu bazarda sərbəst şəkildə sata bilmə hüquqları vardır. Çin hökuməti əvvəl əhaliyə verilən torpağı 3 illik icarəyə verirdi. Lakin, bu müddət əkinçilərə gələcəyə yönəlik planlar qurmağa imkan vermir, onları motivləşdirmirdi. Buna görə də icarə müqaviləsinin müddəti 3 ildən 15-ə, 15 ildən də 30- a qaldırılmışdır.

Çin Respublikası həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün xarici sərmayənin önəmini çox erkən sezməmiş və bu istiqamətdə işlər görməyə başlamışdır. Xarici sərmayədarlara ölkəyə investisiya yatırmaq icazəsi ilk dəfə 1979-da verilmişdir. (Mənbə:7)

Çin xarici sərmayedarları cəzb etmək üçün ölkənin digər bölmələrinə görə ətraf və alt quruluş sərmayələrinin daha mükəmməl şəkildə təşkil etdiyi xüsusi iqtisadi sahələr, iqtisadi inkişaf sahələri və sənaye parkları qurmuşdur. Bu bölgələrdə vergi imtiyazları və nisbi olaraq liberal xarici siyasət səmərəsi tətbiq edilmişdir. xüsusi iqtisadi sahələr, iqtisadi inkişaf sahələri elan edilən yerlərdə iqtisadi tənzimləmələr mövzusunda yerli idarəçilərə geniş muxtariyyət verilmişdir. Bu sahələr islahatların tətbiq olunması üçün bir növ laboratoriya rolunu oynayır. Bununla birlikdə bu sahələr milli və beynəlxalq bazarlar arasında bir cür körpü rolunu oynamışdır. Bu sahələr illər keçdikcə də genişləndirildikcə genişləndirilmişdir. Ölkənin bilinən müəyyən şəhərləri xarici sərmayedarlara hazır vəziyyətə gətirilmişdir. Günümüzdə bu sahələrə investisiya qoyuluşunda rəqabət olduğunuda demək olar.

Çinə olunan investisiya miqdarı 30 milyon dolları keçmədiyi təqdirdə bu projekt əyalət tərəfindən qəbul olunur, yox əgər 30 milyon dolları keçirsə projekt qəbulu Dövlət Planlama Təşkilatı tərəfindən olunur.

Çində fəaliyyət göstərən müəssisələrin əldə etdikləri 5 illik xeyri yenidən investisiyaya yönəldilərsə 40%-ə qədər gəlir vergisi üstünlüyü təmin edilməkdədir. Çin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına(ÜDT) üzvüdür və bu da xalqın rifahı üçün geniş miqyasda islahatların həyata keçirilməsinə yol açır. Bu təşkilata üzv olduqdan sonra Çin Respublikası yerli istehsalçıların maşınlarla, neft-kimya və biotexniki məhsullarla təmin olunmasında yardım etmişdir. Çin yerli istehsalçıların ixrac malları üzərindəki vergiləri 17% -dən 3%-ə endirmişdir. Bu da əhalinin gəlirlərini və həyat səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. (Mənbə:7)

Ümumiyyətlə Çin Respublikasındakı islahatlar əhalinin həyat səviyyəsi və həyat keyfiyyətin son dərəcədə yüksəklib.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin ən yüksək olduğu dünya ölkələri arasında Norveç BMT-nin reytingində birincidir. Təxminən 50 il bundan əvvəl təsadüf nəticəsində Norveç sahillərində tapılan neft bu ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinə vacib

dərəcədə təsir etmişdir. Norveçlilər ilk neft quyusunu 1971 –ci ildə dənizdəki neft buruqlarından çıxarmağa başlayıblar. Norveç neftin gətirdiyi gəlirdən son kronuna kimi sərmayə kimi istifadə edir. Belə deyək , neftin gətirdiyi milyardlar Norveçdə xərclənmir, Neft Fondunda yığılır. Sonrdan “Qlobal Pensiya Fondu” adlandırılan Neft Fondu isə həmin pullar hesabına xarici ölkələrə investisiya qoyur. Qoyulan investisiyadan gələn pul isə dövlət büdcəsində yığılır. Fond Avropada qeydiyyatda olan bütün səhmlərin 2%-nə, dünya səviyyəsində isə 1%-nə və 78 ölkədə 9000-dən çox şirkətdə, həmçinin “Alphabet”, “Apple”, “Microsoft” və “Nestlé” kimi ayrı-ayrı şirkətlərdə paya sahibdir. (Mənbə:8)

Neft satışından əldə olunan gəlir birbaşa dövlət büdcəsinə ötürülmədiyi üçün neft bazarında qiymətlərin oynaması Norveçi asılı vəziyyətə salmır. Neft satışından gələn pulun birbaşa büdcəyə ötürülməməsi həm də imkan verir ki, ölkə iqtisadiyyatı dünya bazarlarında neft qiymətlərinin qalxıb-enməsindən asılı vəziyyətə düşməsin. Neftdən gələn gəlirin xərclənməsi üçün parlament xüsusi qayda təyin edib. Neft Fondundan əldə olunan gəlirin yalnız 4%-i xərclənə bilər. Artıq fondun illik qazancı neft satışından gələn gəliri də ötmüşdü. 2016-cı ilin sonların olan məlumata “Qlobal Pensiya Fondu”nun dəyəri ÜDM-ni iki dəfə üstələməklə 882 milyard dollara çatıb ki, bu da sərvət fondları içərisində ən böyüyü olması deməkdir.(Mənbə12)

Fondun idarəedilməsində hökumət müstəsna hüquqlara sahibdir. Müstəqilliyinə konstitusiyaya səviyyəsində zəmanət verilməsə də, Mərkəzi Bankdan asılı olmayan vahid kimi fəaliyyət göstərən fond Maliyyə Nazirliyi tərəfindən idarə olunur, parlament tərəfindən izlənilir. Sadə və şəffaf fəaliyyət həyata keçirən fondun etdiyi hər bir investisiya onlayn şəkildə detallı olaraq ictimaiyyətə izah olunur. Fondun vəsaitlərini səmərəli istifadəsi və yüksək gəlir əldə edilməsi, Norveç əhalisinin həyat səviyyəsinə də müsbət təsir göstərib.

Dünyada işsizlik faizinin ən aşağı olduğu ölkə də Norveçdir. Bu göstərici 2%dir. Norveçdə yeni doğulan hər bir vətəndaşın 18 yaşına kimi səhiyyədən pulsuz faydalanmaq hüququ var.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması bəzən dövlət üçün çətin olur. Xüsusən də az inkişaf etmiş ölkələr üçün. Yoxsulluq dərəcəsi yüksək olan az inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsi hesabına hec aclığın belə qarşısını almaq mümkün olmur. Belə ölkələr üçün beynəlxalq təşkilatlar maliyyə ayırır. Belə təşkilatlara misal olaraq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatını (WHO), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatını (OECD), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının inkişaf agentliyi olan BMT-nin İnkişaf Proqramını (UNDP), Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatını (UNESCO), Beynəlxalq İnkişaf Agentliyini (IDA) və BMT-nin Ərzaq Və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatını (FAO) göstərmək olar. Bu təşkilatların əsas fəaliyyəti də inkişaf etməkdə olan və yoxsul ölkələrə əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Bunlardan bəzilərinin bu istiqamətdəki fəaliyyətinə diqqət yetirək.

Beynəlxalq İnkişaf Agentliyin (IDA) Dünya Bankının dünyanın ən yoxsul ölkələrinə yardım edən qoludur. 1960-cı ildə əsası qoyulan IDA dünyada yoxsulluğu azaltmaq məqsədlə inkişaf etməmiş ölkələrdə iqtisadi inkişafı gücləndirən, bərabərsizlikləri azaldan və insanların həyat şəratini yaxşılaşdıran layihələr üçün güzəştli kreditlər və qrantlar təşkil edir.

IDA dünyanın 39-u Afrika qitəsində olmaqla ən yoxsul 71 ölkəsi üçün ən böyük yardım mənbələrindən biridir. Bu ölkələrdəki fundamental sosial xidmətlər üçün ən böyük donor fondudur. IDA həmçinin belə ölkələrə güzəştli şərtlərlə kredit təmin edir. Yəni, IDA-nın kreditləri “0”, ya da çox aşağı faiz dərəcəsinə malikdir. Geri qaytarılma müdəti isə, ilk 5-10 ili hər hansı ödəmə olmadan, 25-30 illik nəzərdə tutulur. IDA aldığı kreditləri geri qaytarması problemi görünən, riskli olan ölkələri də qrantla təmin etməkdədir. İmtiyazlı kreditlərdən və qrantlardan əlavə, IDA ağır borc yükü altında olan ölkələrin borclarını əhəmiyyətli səviyyədə yüngülləşdirməsinə də yardım edir. 1960-cı ildən 2016-cı ilə qədər IDA 112 ölkədə investisiyalar üçün 312 milyardlıq mənbə təmin etmişdir.

1 iyul 2014-dən başlayaraq 30 iyun 2017 tarixləri arasındakı müddətdə (IDA17) IDA-nın fəaliyyəti əsasən 4 istiqamətə yönəlib: iqlim dəyişikliyinə,

müharibələrdən əziyyət çəkən ölkələrdəki vəziyyətə, gender bərabərsizliyinə və dünyanın bütün ölkələrini əhatə edəcək inkişafın təmin olunmasına. (Mənbə:14)

İDA17 çərçivəsində həyata keçirilən proqramlarla, təxminən 15-20 milyon nəfərin elektrik enerjisi ilə, 200 milyon uşağın həyatını xilas edəcək peyvəndlərlə, 1 milyondan çox qadının mikromaliyyə kreditlərilə, 65 milyon nəfərin ilkin sağlamlıq xidmətlərilə təmin olunması planlaşdırılıb. Eyni zamanda 32 milyon nəfərin təmiz su, 5,6 milyon nəfərin isə daha yaxşı kanalizasiya xidməti ilə təmin olunması gözlənilir. 2005-2015 ci illər ərzində İDA belə ölkələrdə 2114 layihə üçün 158 milyard dollar büdcə təşkil etmişdir. (Mənbə:14)

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşı-qarşıya olduğu problemlərin bir çoxu sərhəd bilməyən problemlərdir. İDA bu ölkələrin problemlərin öhdəsindən gəlmələrinə kömək edərək, təhlükəsizlik, sağlamlıq sahəsindəki narahatlıqların aradan qaldırılmasına yardım edir. Bu təhlükələrin global bir problem olmasının qarşısını almaq istiqamətində işlər həyata keçirir.

İDA müxtəlif fondlar vasitəsilə 2010 zəlzələsindən sonra Haitiyə, 2015-ci il zəlzələsindən sonra Nepala, Ebola virusuna yoluxan Qərbi Afrika ölkələrinə və başqa ciddi böhran yaşayan ölkələrə dəstək vermişdir.

İDA donorları təşkilatın büdcəsini lazımı maliyyə vəsaitlərilə təmin etmək və siyasi əhatəsini nəzərdən keçirmək məqsədilə 3 ildən bir toplanırlar. İDA 17 çərçivəsində 2014-dən başlayaraq 30 dekabr 2017 ci il tarixinə qədər 3 illik bir müddətdə layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün 52,1 milyard dollar həcmində büdcə nəzərdə tutulub. Bu da yoxsul ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə geniş yardım edəcək. (Mənbə:14)

İDA fondlarından faydalanmaq üçün ölkələr aşağıdakı kriteriyalara uyğun gəlməlidir.

-Adambaşına düşən illik milli gəlir yoxsulluq dərəcəsi göstəricisindən aşağı səviyyədə olmalıdır. (2015-ci ildə bu məbləq 1.215 dollar təyin edib. Bu məbləğ illərə görə təyin edilir)

-Beynəlxalq maliyyə bazarından müstəqil kredit əldə etmək, imkanının olmaması, bununla birgə ölkənin inkişaf etməsi üçün əlavə yardıma, güzəştli mənbələrə malik olması. (Mənbə:14)

İDA təşkilatının sayəsində 2007-2015-ci illərdə Tanzaniyada 8 milyon insanın su ilə təmin olunmada 75% artım olub.

Efiopiyada hazırlanan, nəşr olunan və orta məktəblərə paylanılan dərs kitablarının sayı 78 milyona çatmışdır. 2010-2013 illərdə 148 dərs kitabı hazırlanmışdır. (Mənbə:14)

İDA-nın Əfqanıstanda əhəlinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi işlərdən biri yol çəkmək oldu. İDA-nın dəstəyi ilə çəkilən yollar kəndlərdə yaşayan 30.000-dən çox insanı Qəndəhar şəhərinin mərkəzinə bağlayıb. Bu asfalt yolla məktəblərə, bazarlara və səhiyyə baxımı xidmətlərinə artıq daha sürətli, rahat və mütləq şəkildə gedib gəlirlər. Bu yol açıldıqdan sonra Əfqanıstan vətəndaşı olan Rəhmətullah adlı kəndli müsahibəsində demişdir: "Yol inşa edilmədən əvvəl üzüm, nar, qarpız və badımcanları daha aşağı qiymətlərlə bazarda satmaq məcburiyyətində qalırdıq. Çünki yol kələ-kötür idi və məhsullarımıza zərər verirdi. Bu yolun hər iki tərəfindəki kəndlərdən gələn fermerlər indi çıxardıqları məhsulları zamanında və ziyan görmədən sata bilir".

Nəticə olaraq, Əfqanıstandakı kimi fermerlər bağçalarındakı meyvə və digər məhsulların satışından iki qat çox pul qazanırlar. (Mənbə:16)

1993-ci ildən bu yana, Dünya Bankı müəyyən proqramlar çərçivəsində Nigeriya əkinçilərini dəstəkləyir. Layihə əkinçiliyi biznes halına gətirmək üçün hazırlanıb. 200 milyon dollar investisiya qoyulan layihənin məqsədi əkinçilərə ailələrini dolandırmaq üçün gəlir əldə etmənin yeni yollarını təklif etməkdir. (Mənbə:15)

İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (**OECD**) beynəlxalq bir iqtisadiyyat təşkilatıdır, cəmi 34 üzvü var. OECD 1961-ci ildə qurulmuşdur və döyüş xarabalıqları içindəki Avropanın Marshall Planı çərçivəsində yenidən qurulması məqsədi ilə 1948-ci ildə qurulan, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (OEEC) birbaşa varisidir.(Mənbə:17) Ayrıca "müşahidəçi" kimi bir çox ölkənin üzv

olduğu OECD, sənayeləşməni hesabına inkişaf prosesini müvəffəqiyyətlə tamamlamış dövlətlərin birləşdiyi təşkilat kimi də tanınır. OECD-in məqsədləri:

- **Maliyyə sabitliyinin üzv ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xalqın həyat standartının yaxşılaşdırılması, davamlı və balanslı iqtisadi inkişaf təmin edən siyasətə dəstək və işsizliyin aradan qaldırılması,**
- İqtisadiyyatın genişləndirilməsi siyasətinin, həmçinin sosial və iqtisadi baxımdan koordinasiyalı inkişafın dəstəklənməsi,**
- **Beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq çoxtərəfli və ölkələr arasında ayrı-ayrılıqda seçkiləyə yol verməyən dünya ticarətinin inkişaf etdirilməsinə dəstək verilməsi,**
- **OECD üzvləri və ya bu təşkilata üzv olmaq istəyən ölkələrdə siyasi, iqtisadi və sosial həyatda, aşağıdakı üç dəyərin qorunması tələb olunur: demokratiya, insan hüquqlarına və vətəndaş azadlığına bağlılıq. . (Mənbə:17)**

Hər bir fərdin yüksək həyat keyfiyyətinə malik olması üçün fiziki və əqli baxımdan sağlamlığı vacib şərtidir. Bu xüsusda isə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tədbirlər görür.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı **(WHO)** 1946-cı il 19-22 iyul tarixində Nyu-York da təşkil olunan ölkələr arasındakı Səhiyyə Konfransında BMT-yə üzv olən 51 ölkənin təsilçisi ilə yaradılıb. Bu təşkilatın qarşısındakı məqsədlər bunlardır. . (Mənbə:18)

- Səhiyyə sahəsində beynəlxalq tədbirlərdə və tədqiqatlarda aparıcı rol oynamaq, idarədən və koordinator kimi çıxış etmək.
- Dövlətlərə istəklərinə uyğun səhiyyə xidmətinin inkişafı üçün yardım.
- Dövlətlərə texniki və təcili yardım sahəsində zəruri köməklik göstərmək
- BMT-nin sifarişləri ilə ehtiyacı olan ölkələrdə səhiyyə xidmətlərini təşkil etmək, ilkin təcili tibbi yardımlarla təmin olmasına köməklik göstərmək.
- Yolxucu və başqa xəstəlikləri aradan qaldırılması üçün aparılan işləri, tədqiqatları təşviq etmək və inkişaf etdirmək.

-Zəruri hallarda digər qurumlarla birgə qəzalar nəticəsində meydana gələn zərəzlərin qarşısını alınmasına dairələr işlər görmək, qidalanmanın, məskunlaşmanın, iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmək.

-Səhiyyənin inkişafına yardım edən elm və peşə qrupları arasında müştərək işləri asandlaşdırmaq.

-Beynəlxalq səhiyyə problemlərinə aid sazişləri, müqavilələri və nizamnamələri təklif etmək, təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun tapşırıqları yerinə yetirmək.

-Ana və uşaqların sağlamlığına rifahını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən işləri inkişaf etdirmək

-Psixoloji sağlamlıq sahəsində fəaliyyətləri dəstəkləmək.

-Səhiyyə sahəsindəki tədqiqatları təşviq etmək.

-Səhiyyə, tibb və köməkçi personalın təhsil normalarının yaxşılaşdırılması.

-Səhiyyə sahəsində ölkələri hər tip məlumatlarla təmin etmək, tövsiyyələr vermək, yardımlar etmək.

-Səhiyyə baxımından maarifləndirilmiş bir cəmiyyət yaradılmasına yardım etmək.

-Xəstələrə diaqnozların qoyulmasının vahid beynəlxalq standartlarını hazırlamaq və bütün ölkələrə yaymaq r.

-Ümumi olaraq təşkilatın məqsədinə çatması üçün lazımi tədbirləri görmək və sair. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmək üçün sağlamlığının təmin olmasında mühüm rol oynayır.

BMT-nin Ərzaq Və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatını (**FAO**) açlığı yox etmək, qidalanma şərtlərini yaxşılaşdırmaq, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədiylə 1943-cü ildə qurulan bir təşkilatdır. FAO-ın əsas hədəfi dünya əhalisininin və gələcək nəsillərin ərzaq ehtiyacını təmin etmək üçün ətrafı çirkləndirməyən, texniki baxımdan uyğun, iqtisadi baxımdan tətbiq və ictimai baxımdan qəbul edilə bilən bir inkişafı dəstəkləməkdir. FAO- a 152 dövlət üzvdür.(Mənbə:19) Bu üzvlər, iki ildən bir keçirilən konfranslarda, təşkilatın büdcəsini və reallaşdıracağı proqramları təsdiqləyir, idarəçilərini seçirlər. FAQ-ın mərkəzi Romadır. Təşkilatın dünyada çox sayda büroları mövcuddur. Mərkəzi Ankarada olan FAO-ın Orta

Asiya Regionu Ofisi Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Türkiyə, Türkmənistan və digər ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində həyata keçirilən proqramları dəstəkləyir

FƏSİL 2. RESPUBLİKAMIZDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.

Fəsil 2.1. Azərbaycanca əhali gəlirlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikası.

Sosial-iqtisadi inkişafda gəlirlər, gəlirlərin dinamikası, gəlirlərin quruluşu əsas göstəricilərdəndir. Bu göstəricilərin əhəmiyyəti müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən fərqli şəkildə izah edilir. Bu fərqlilik əhali gəlirlərinin araşdırılma səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Əhali gəlirləri - bəlli bir zaman kəsiyində fərqli qaynaqlardan ayrı-ayrı fərdlərin yaxud ailələrin əldə etdikləri puldur. Əhali gəlirləri əmtəə və xidmətlərin istehlakına, vergilərə və fərqli yerlərə xərclənir.

Gəlirləri aşağıdakı hissələrə ayrılır;

-müəssisənin istehlak fondundan əldə olunan (əmək haqqı, mükafatlar, sosial ödənişlər) gəlirlər;

-dövlət büdcə və qeyri-büdcə fondları (pensiylar, müavinatlar, təqaüdlər, güzəştlər) hesabına ödənilən gəlirlər;

-vətəndaşların mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər. Bu mənbədən əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda şərti adlanan gəlirlər də aid edilir (dividentlər, faizlər, icarə haqları və şəxsi həyatı təsərrüfatlardan).(Mənbə:20)

Bu gün dünyada dövlət gəlirlərinin formalaşması, dinamikası, səmərəli idarə olunması çox əhəmiyyətlidir. Bu mövzuların uğurla idarəsi ölkənin iqtisadi bacarıqlarından çox asılıdır. Gəlirlərin bölüşdürülməsi bu xüsusta önəmli yerdədir. Gəlirlərin bölgüsündə ən ümdə duran məsələlərdən biri də gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsidir. Bu problem xüsusilə Azərbaycan kimi, iqtisadi cəhətdən inkişaf yoluna yenidən qədəm qoymuş ölkələrdə özünü qabarıq göstərir. İqtisadiyyatın liberallaşması və dövlətin imkanlarının geniş olmaması əhali qruplarının gəlirləri

arasında kəsgin fərqlərin yaranmasına səbəb olur. Bu da əhalinin təbəqələşməsinə gətirib çıxarır, cəmiyyətdə sosial gərginliyə səbəb olur. Ona görə də bu problemin həlli üçün gəlirlər sahəsində aparılan dövlət siyasətinin, vergi qoymanın düzgün təşkilinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Cədvəl 2.1.1. Əhalinin həyat səviyyəsi və ev təsərrüfatlarının tədqiqatı
Ölkə üzrə əhalinin əsas gəlir mənbələri

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015
dövlət sektorunda maddi iş (faiz)	16.3	16.0	15.9	17.4	19.1	16.8
özəl sektorda maddi iş (faiz)	5.9	6.1	5.9	6.7	7.2	6.3
kənd təsərrüfatında maddi iş (faiz)	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.2
sahibkarlıq, kommersiya və s. (faiz)	5.8	6.1	6.5	7.6	7.9	7.1
öz təsərrüfatında işləyir (faiz)	19.6	18.1	18.5	18.0	14.7	15.7
peşəsi üzrə sərbəst fəaliyyət (faiz)	9.5	10.3	9.8	10.4	10.6	10.0
xüsusi şəxs yanında iş (faiz)	3.1	2.7	2.5	2.2	2.1	1.7
pensiya (faiz)	14.4	15.5	15.5	16.0	15.3	15.7
təqaüd (faiz)	0.9	0.7	0.7	0.7	0.7	0.6
sosial müavinətlər (faiz)	1.8	1.5	1.7	0.9	0.6	0.4
himayədə (faiz)	22.2	22.4	22.6	19.2	20.9	24.7
ölkə xaricindən göndərilən pul (faiz)	0.3	0.3	0.3	0.4	0.5	0.5
üvanlı sosial yardım (faiz)	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3
digər mənbələr (faiz)	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1
Cəmi gəlir mənbələri (faiz)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
işsizlik üzrə müavinət (faiz)	0.0	0	0	0.0	0.0	0.0

Mənbə.. Statistika.gov.az

Cədvəldən 2.1-dən görüldüyü kimi ən çox gəlir mənbəyi himayə, öz təsərrüfatında işləyənlər, dövlət sektorunda maddi işləyənlər əldə edirlər. Ümumiyyətlə, istər sosializm, istərsə də bazar sistemində əhali gəlirlərinin əsas mənbəyini əmək haqqı təşkil edir. Lakin xüsusi mülkiyyətə məhdudiyyət qoymayan bazar və ya qarışıq

iqtisadi sistemin bərqərar olduğu ölkələrdə ev təsərrüfatları əmək haqqı ilə yanaşı, mülkiyyətçi olduqları istehsal amillərindən də yetərincə gəlir əldə edirlər.

Gəlirlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas məqsədi qiymətlərdə artım olduğu təqdirdə gəlirlərin indeksləşməsinə təmin etməkdir. Əhali gəlirlərinin infilyasyadan xilas etmək, kənar saxlamaq dövlətin əsas prioriteti olmalıdır. Bu o deməkdir ki, qiymətlər artdıqca bununla əlaqədar olaraq nominal gəlirlər də artırılmalıdır. İndeksləşmə dedikdə əhalinin gəlirlərinin artımı istehlak qiymətlərinin artım tempi ilə ayaqlaşması başa düşülür. Yaxud da, infilyasyaya əsaslanan əhali gəlirlərində meydana gələn itkilərin dövlət tərəfindən kompensasiya olunmasıdır. Beləki, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin saxlanılması mexanizmi gəlirlərin indeksləşməsidir. Bu mexanizm sosial cəhətdən aşağı səviyyədə olan əhali qrupları üçün xüsusilə vacibdir. Differensiallaşdırma əhali qrupları üzrə aparılır.

Bütün sistemlərdə əhali gəlirləri əmək haqqından asılıdır. Ancaq son illər əhali gəlirlərindəki formalaşmada əmək gəlirlərinin çəkisi son illərdə azalmışdı. Buna səbəb iqtisadi sistemlərdəki dəyişiklikdi. İşləmək üçün heç bir maneəsi olmayan əhalinin tam və səmərəli məşğulluğu pul gəlirlərin artımına zəmin yaradır.

Cədvəl 2.1.2. 2017-ci ilin yanvar-aprel aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri.

Göstəricinin adı	2017-ci ilin yanvar-aprel ayları, faktiki	2017-ci ilin yanvar-aprel ayları 2016-cı ilin yanvar-aprel aylarına nisbətən, faizlə	2016-cı ilin yanvar-aprel ayları 2015-ci ilin yanvar-aprel aylarına nisbətən, faizlə
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	14 655,6	106,8	109,0
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	1 510,3	105,7	107,7
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2017-ci il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	6 911,5	87,6	101,4
Kredit qoyuluşları, 2017-ci il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	15 533,3	78,9	95,4
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	514,3*	105,9**	108,0***

Mənbə. Statistika.gov.az

Muzdlarla çalışan işçilərin orta nominal əmək haqqında 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 5,1 faiz artım müşahidə olunur. Bu isə 504,8 manat təşkil edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə özəl müəssisələrdə çalışanların maaşı 683,6 AZN, dövlət işində çalışanların maaşı 378,4 AZN, qeyri-neft sektorunda çalışanların maaşı 440,9 AZN, neft sektorunda çalışanların maaşı 3174,4 AZN olub. Bunlarla birgə tikinti, informasiya və rabitə, maliyyə və sığorta fəaliyyəti, mədənçıxarma sənayesi, peşə, elmi və texniki fəaliyyət sektorlarında orta aylıq nominal əmək haqqı ölkə üzrə orta göstərilərdən yüksək olub.

Cədvəl 2.1.3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı(manat)

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	123.6	331.5	364.2	398.4	425.1	444.5	466.9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	41.6	160.3	196.4	201.1	217.9	241.3	245.8
Mədənçıxarma sənayesi	507.3	1004.7	1180.4	1402.0	1516.3	1753.8	2171.1
Emal sənayesi	115.9	320.5	354.5	398.8	439.3	495.4	527.9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	134.6	349.4	413.4	443.7	467.2	489.3	513.2
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	64.4	197.7	231.9	274.8	324.9	331.8	333.3
Tikinti	233.3	505.8	519.4	587.5	625.5	626.9	677.7
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	120.0	282.8	335.2	343.7	363.8	374.0	378.1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	124.6	395.1	446.8	511.5	536.3	530.3	575.8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	157.9	333.7	385.0	404.6	444.6	463.9	464.6
İnformasiya və rabitə	204.8	531.3	576.6	621.9	675.4	735.0	747.2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	311.7	990.2	1004.5	1055.5	1126.4	1198.8	1210.9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	56.3	168.1	228.3	255.6	293.9	308.2	308.2
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	324.4	592.2	600.0	620.7	667.1	669.7	752.4
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	448.5	526.7	535.1	563.2	583.9	566.6	542.6
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	133.9	376.5	402.7	452.6	455.0	479.6	494.7
Təhsil	66.0	271.8	283.4	287.3	293.6	298.0	301.1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	45.2	155.2	164.0	175.1	181.6	197.8	204.2

İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	51.4	208.4	211.0	211.3	220.6	250.1	252.7
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	75.8	280.3	331.8	367.6	377.6	400.2	441.9

Mənbə. Statistika.gov.az

Cədvəli təhlil edərkən görürük ki, orta aylıq nominal əmək haqqı mədənçıxarma sənayesi, maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahəsindəki dinamiktir.

Cədvəl 2.1.4. Əhalinin gəlirləri və xərcləri (cari qiymətlərlə, mln. manatla)

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Gəlirlər-cəmi (<i>mln.manat</i>)	25607.0	30524.6	34769.5	37562.0	39472.2	41744.8	45395.1
İlkin gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	22126.5	26861.9	31181.4	33830.0	35363.4	37471.2	40985.5
işçilərə əmək ödənişləri (<i>mln.manat</i>)	7027.3	8020.0	9224.9	10333.2	10776.1	11037.3	11577.4
sahibkarlıq fəaliyyətində gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	14725.0	18543.9	21140.8	22545.3	23375.9	25317.1	28378.4
mülkiyyətdən gələn gəlirlər (<i>mln.manat</i>)	374.2	298.0	815.7	951.5	1211.4	1116.8	1029.7
Alınmış cari və əsas transferlər (<i>mln.manat</i>)	3480.5	3662.7	3588.1	3732.0	4108.8	4273.6	4409.6
Xərclər-cəmi (<i>mln.manat</i>)	19251.5	22184.0	24564.0	28021.2	30799.6	34963.4	39773.4
Son istehlak xərcləri (<i>mln.manat</i>)	16528.5	19216.0	21389.9	24150.0	26582.6	30595.3	34641.0
Ödənilən cari transferlər (<i>mln.manat</i>)	2202.0	2619.5	2872.7	3370.5	3528.0	3544.8	3835.0
Qənaətlər (<i>mln.manat</i>)	6355.5	8340.6	10205.5	9540.8	8672.6	6781.4	5621.7
Qeyri-maliyyə aktivlərinin yığılı (<i>mln.manat</i>)	874.1	1165.3	1593.6	1921.9	2243.1	2171.7	1480.7
Maliyyə aktivlərinin yığılı (<i>mln.manat</i>)	5481.4	7175.3	8611.9	7618.9	6429.5	4609.7	4141.0
Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirləri (<i>manat</i>)	2866.1	3371.7	3789.3	4040.3	4192.4	4380.7	4709.8

Mənbə.. Statistika.gov.az

Regionlarda müzakirəsiz olaraq şəhər və kənd əhalisinin gəlirlər arasında fərqliliklər olur. Bu ölkədə olan rayon kəndlərin inkişaf və iqtisadi inkişafından asılıdır. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş, daha çox investisiyaların yatırıldığı rayonlarda əhalinin gəlirləri dəyüksək olur.

Azərbaycanda regionlarda əhali qrupları arasındakı bu fərq ölkənin uzun müddət SSRİ-nin tərkibində olması, Ermənistanla müharibə xeyli təsir etmişdir. Buna baxmayaraq ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, xüsusilə ölkə rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilən “Regionların inkişafı proqramı” bu problemi xeyli aradan qaldırmışdır.

Cədvəl 2.5.-ə nəzər saldıqda Bakının statistik göstəricilərinin daha yüksək olduğunu görürük. 2015-ci ildə bir geriləmə olsa da, 2016 –cı ildə bu halın qarşısı alınıb.

**Cədvəl 2.1. 5. Regionlar üzrə iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalı
(cari qiymətlərlə, min manatla)**

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azərbaycan üzrə - cəmi (min manat)	48501000.0	58831612.8	62334758.3	65951600.0	66892800.0	61354700.0	68763400.0
Bakı üzrə (min manat)	35295930.4	43121208.7	44297119.8	43655578.7	45022566.4	39537344.1	47297032.5
Rayonlar üzrə cəmi (min manat)	10425333.6	13652888.7	15672231.6	16776747.3	16574118.0	17084442.5	18536941.2
Abşeron iqtisadi rayonu (min manat)	692609.3	1020993.8	1192140.5	1359591.2	1533094.1	1494563.3	1900047.5
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu (min manat)	1835529.7	2230552.1	2561727.6	2754578.7	2690163.3	2742998.8	2965976.6
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (min manat)	786160.7	1080825.2	1480785.1	1393093.8	1025421.7	1136240.2	1211147.1
Lənkəran iqtisadi rayonu (min manat)	836757.1	1009421.9	1123032.3	1257464.6	1343654.2	1468261.5	1626595.0
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu (min manat)	1104363.3	1310364.5	1319045.8	1314471.1	1246662.8	1237588.8	1327761.6
Aran iqtisadi rayonu (min manat)	2973691.0	3877501.9	4335390.2	4838462.7	4848126.8	4927643.2	5031518.2

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu (min manat)	274002.3	306133.8	371271.6	371858.6	416402.2	384961.7	471738.7
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu (min manat)	26196.5	58785.1	81940.9	99189.4	69343.4	70005.1	66580.3
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayo- nu (min man)	430440.8	463313.4	527379.9	533306.9	549889.9	597544.1	641984.3
Naxçıvan iqtisadi rayo- nu (min manat)	1465582.9	2294996.8	2679517.7	2873260.6	2851359.5	3024635.9	3293591.8

Mənbə. Statistika.gov.az

Əhali gəlirlərindəki bərabərsizlik və inkişaf dinamikası daim diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması ölkədə varlı və kasıb təbəqələri formalaşdırır.

Əhali gəlirlərini ölçmək, qiymətləndirmək, sonra isə tədbirlər hazırlamaq vacibdir. Məlumdur ki, gəlirlərin səviyyəsi bir sıra kompleks amillərin təsirindən formalaşır. Bu amilləri iki əsas qrupa bölmək olar.

1.Makrosəviyyədə olan amillər.2.Mikrosəviyyədə olan amillər.

Makroiqtisadi səviyyədə gəlirlər balansı əhali gəlirlərinin formalaşmasının səbəb və nəticə əlaqələrini qiymətləndirmək, gəlirlərin artması meylini təyin etmək məqsədini güdür. Bu da öz növbəsində makroiqtisadi səviyyə olan milli gəlir, şəxsi istehlak, müştərək kompaniyalar istehlak arasında nisbətləri tənzim etməyə şərait yaradır. Mikroiqtisadi səviyyədə öyrənilən qanunauyğunluqlar makro-iqtisadi səviyyədə ümumiləşdirilir, tətbiq olunur. Makrosəviy-yədə gəlir balansı maliyyə balansının dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə tarazlaşdırılır(Mənbə:2.səh244)

Əhalinin gəlirlər balansı uyğun olaraq makrosəviyyədə cari illər üzrə və perspektiv proqnozlar üçün istifadə olunur. Ona görə də İqtisadiyyat Nazirliyi bu balansın 5-10 ilə qurulması ilə məşğul olur. Gəlirlər və istehlak balansı iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün tətbiq olunan planqabağı tədqiqat obyektidir. Differensial balanslar ərazilər, sosial qruplar və gəlir səviyyələrinə görə fərqlənən əhali üçün ayrılıqda aparılır. Bu balansların tərtibi cari və proqnoz müddəti üçün qurulması,

tərtib olunması əhalinin mövcud həyat səviyyəsinin qiymətləndirməyə imkan verir, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirlərini əsaslandırır.

Qeyd edək ki, təqaüd, ünvanlı sosial yardım, sosial müavinətlər də gəlir kimi qeydə alınır. Əslində isə ünvanlı sosial yardımlar ölkədəki yoxsulluğun tədqiqində gəlirlərə əlavə olunaraq tədqiq edilməsi dəqiq nəticələrdən yayındırıcı bir haldır. Məsələn kənd təsərrüfatından qazanılan gəlir, həmin sosial müavinət və pensiyadan əldə olan gəlirin çəkisi ilə müqayisədə azdır. Bu isə kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir edir. Kasıb təbəqənin gəlirlərində artımlar son zamanlar sosial yardımlar vasitəsi ilə yaranır. Aşağıdakı cədvəldə illər üzrə bir nəfər üçün aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği əks olunub.

Cədvəl 2. 1.6. Ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bir nəfərə düşən aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği (manat)	25.0	24.1	23.7	25.8	28.8	33.3	35.5	35.7

Mənbə.. Statistika.gov.az

Cədvəldən də aydın olur ki bir nəfər üçün orta aylıq dövlət ünvanlı sosial yardım 2010 cu ilə nəzərən 10 manat artırılıb.

Cədvəl 2. 1.7. Sosial müavinət , kompensasiya və təqaüd alanlar

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Sosial müavinət və kompensasiya alan şəxslərin sayı (min nəfər)	293.5	297.2	308.8	317.1	316.4	338.2	350.9	368.8
Təqaüd alan şəxslərin sayı (min nəfər)	32.9	33.7	34.4	35.2	35.0	51.6	54.6	57.8

Mənbə.. Statistika.gov.az

Aztəminatlı ailələrin gəlir dinamikasının inkişafı təəssüfki ünvanlı sosial yardımlara çox möhtacdır. Lakin bu ÜSY insanların problemlərini həll edənə kimi mövcud olmalıdır. Müvvəqqəti olaraq tətbiq edilməlidir. Yoxsa, əmək qabiliyyətli aztəminatlı əhali yoxsulluq tələsinə düşə bilər, iqtisadi fəallıyyətdən qaçar. Bu isə

iqtisadi inkişafa mənfi təsir edər və ölkə üzrə əhalinin gəlir dinamikası da inkişafda irəliləyə bilməz.

Statistik göstəricilər və onların təhlilləri göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasında son illə ərzində əhalinin əldə etdikləri gəlirlər davamlı artmışdır. Bu da əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir etmişdi. Bu hal gələcək illərdə də davam edərsə, əminliklə demək olar ki, perspektivdə əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyəti daha da yaxşılaşacaq. Bu ölkənin apardığı iqtisadi siyasətdən də birbaşa asılıdır.

Fəsil 2.2. Dağlıq Qarabağ probleminin Azərbaycanda əhalinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsirinin qiymətləndirilməsi.

Hər hansı bir dövlətdə həyat keyfiyyətini yalnız böhran, infilyasiya və sair bu kimi səbəblər mənfi təsir etmir. Buna təsir edən amillər içərsində müharibələr, əhalinin bir hissəsinin qaçqın və məcburi köçkün kimi öz yaşadığı əraziləri tərk etməsi, ölkənin başqa ərazilərinə köçürülməsi də var.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş və iqtisadi sahədə öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə və müstəqil siyasət aparmağa başlamışdır. Bu siyasətin əsas istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan yeni iqtisadi sistem, bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etmişdir. Əsas məqsəd isə əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəltməkdir. Ancaq təəssüf ki, müstəqilliyimizin ilk illərində dövlətimizin qarşılaşdığı problemlər ölkədə uzun illər əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini istənilən səviyyədə yüksəltməyə imkan vermədi.

Belə ki, Ermənistanın işğalçı siyasəti hər şeydən öncə dinc əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi qarşısında başlıca maneəyə çevrilmişdi. Hər şeyini itirərək, yurd-yuvasından didərgin düşən insanların həyatlarına sıfırdan başlamaq məcburiyyətində qalması, onların həyat səviyyəsinə və həyat keyfiyyətinə çox mənfi təsir göstərmişdir.

Ölkəmizdə 1 000 000-a yaxın əhali qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məcbur qalmış, 20 000 vətəndaş Qarabağ müharibəsi zamanı həlak olmuş, 50 000 vətəndaş əlil olmuş, 4354 vətəndaş isə əsir və itkin düşmüşdür. İşğaldan sonra bir neçə il əhalinin təbii artım səviyyəsi enmiş, körpə ölümləri artmışdı. Məcburi köçkünlərin həyat şəraiti xeyli pisləşmişdi. Bu hadisələrin nəticəsi yalnız Qarabağ əhalisinə deyil, bütövlükdə ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdə problemlər yaratmışdır. Hökumət dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar fondlardan hər il külli miqdarda vəsaiti məhz qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitini yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsinə ayırmaq məcburiyyətində qalmışdır. (Mənbə21)

Ermənistanın Qarabağı və ətraf rayonları işğal etməsi həmin ərazilərdə demoqrafik göstəricilərə də təsir etmişdir. Belə ki, uzun illər qaçqın və məcburi köçkün əhalinin həyat keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olması, əhalinin təbii artımına mənfi təsir etmişdir. Sosial–iqtisadi çətinliklər, fərqli iqlim şəraitində yaşayışa uyğunlaşma və sair də buna təsir göstərmişdir. Uşaq ölümləri səviyyəsində də xoş olmayan bir artım yaranmışdı. Ölkədə öz yurd-yuvasından didərgin düşmüş soydaşlarımızın həyat keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, sağlam həyat yaşamaları üçün dövlətin gördükləri tədbirlər uğurla nəticələnsə də, o cür dəhşəti yaşayan, şahid olan soydaşlarımız üçün mənəvi, psixoloji rahatlıq tapmaq heç də asan olmamışdır. Bunlar əhalinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir etmişdi. Qaçqın düşən soydaşlarımız uzun müddət işsizlikdən əziyyət çəkmişdir. Statistik məlumatlara əsasən qaçqın və məcburi köçkün düşən əməkqabiliyyətli əhalinin 65% - i uzun müddət işsizlikdən əziyyət çəkiblər.

Evindən didərgin düşən əhali yaşayış yeri olmadığı üçün yaşayış üçün şəraiti olmayan–elektrik sistemi, sanitariya-gigiyena şəraiti, istilik sistemi olmayan çadır şəhərciklərində, məktəblərdə, yataqxanalarda, ictimai binalarda, quraşdırılmış evlərdən ibarət olan qəsəbələrdə, bağçalarda, yük vaqonlarında, zəbt olunmuş evlərdə, fermalarda yaşamağa başlamışlar. Bu isə hən özləri, həm də qaçqın məskənlərində yeni dünyaya gələb uşaqlar üçün daima təhlükəli ərazi idi.

Bu günədək davam edən işğalçılıq siyasəti Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların azərbaycanlı əhəsinə həm ciddi maddi ziyan, həm də mənəvi zərbə vurmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin ümumi sahəsinə aşağıdakı inzibati ərazi vahidləri daxildir:

-Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu (bütünlükdə)

-Yuxarı Qarabağın iqtisadi rayonunun ərazisinin 80 %-i

-Keçmiş DQMV –nin 4388 kv.km ərazisinin 4376 kv.km –i

-Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan 7 rayonun (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər) ərazisi.

Ermənistanla həmsərhəd olan 5 rayonun (Tər-Tər, Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy) və Naxçıvan MR-in Sədərək və Şərur rayonlarının müəyyən əraziləri.

Cədvəl. 2.2.1 İşğal olunmuş torpaqlarımız və məcburi köçkünlərin sayı;

Sıra №	Rayonun adı	Ərazinin işğal tarixi	Məcburi köçkünlərin sayı	
			ailə	nəfər
1	Xocavənd	10/2/1992	2,852	11,333
2	Xocalı	2/26/1992	3,846	14,406
3	Şuşa	5/8/1992	6,861	27,136
4	Laçın	5/18/1992	19,151	72,298
5	Kəlbəcər	4/2/1993	20,556	70,574
6	Ağdam	7/23/1993	35,247	144,406
7	Cəbrayıl	8/23/1993	16,294	66,833

8	Füzuli	8/23/1993	28,506	115,992
9	Qubadlı	8/31/1993	9,146	34,945
10	Zəngilan	10/30/1993	10,605	38,907
11	Cəbhə xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrindən geri çəkilən əhalinin sayı		54,837	192,120
	Cəmi:		207,901	788,950

(Mənbə:21.səh-122)

Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ümumilikdə 900 yaşayış məntəqəsi işğal olunmuş, dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir.

İşğal olunmuş ərazilərimizdə əsasən turizm, kənd təsərrüfatı, təbii sərvətlər ölkə iqtisadiyyatı üçün ən əhəmiyyətli gəlir mənbələri idi.

İstirahət insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Turizm isə insan istirahətə olan tələbatının ödənilməsində başlıca yerlərdən birini tutur. Respublikamızda minlərlə turizm və müalicəvi komplekslər mövcuddur. Lakin bu komplekslərin böyük əksəriyyətində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində öz yurd yuvalarını tərk etmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin məskunlaşdığından, uzun illərdir ki, nə əhali gəlir əldə edə bilər, nə də bu sahəni iflic etmişdir.

İşğal nəticəsində ən böyük zərər turizm sektoruna dəymişdi. Həm ölkənin əsas turizm regionu işğal altına düşmüş, həm də qaçqın və məcburi köçkünlər digər bölgələrdəki turizm və müalicəvi komplekslərə yerləşdirilmişdi.

Qarabağın əsas turizm potensialı Şuşa və Ağdamda cəmləşsə də, regionun bütün bölgələri müalicə və istirahət üçün yararlı idi. Şuşada Uşaq Müalicə və istirahət mərkəzi(1939), sanatoriyaya(1970), çevrilmiş pansionat(1964), Şuşa sanatoriya və Kurort birliyi, Şəfa turizm bazası və s. fəaliyyət göstərirdi.(Mənbə:21.səh141)

1316 yerlik Şuşa sanatoriya və Kurort birliyinin nəzdində 540 yerlik ana və uşaq istirahət və müalicə mərkəzi , 460 yerlik böyüklər üçün istirahət və müalicə mərkəzi, 316 yerlik istirahət evi daxil idi. O dövrdə bu kompleksin imkanlarından yaz, yay payız ayları, ilin təxminən 8 ayı istifadə olunurdu. Hər il minlərlə insan Şuşaya istirahətə gəlirdi. Təkcə Şuşadakı Turşsu bazası 1970 ci ildən başlayaraq yay-payız aylarında 10 000 nəfərdən çox turist qəbul edirdi. Ümumilikdə , hər il Şuşada 33 minə yaxın turist dincəlirdi. Bundan dövlət büdcəsinə hər il bugünkü bazar qiymətləri ilə 10 milyonlara manat vəsait daxil olurdu. Bu da yerli əhalinin həyat səviyyəsinə və keyfiyyətinə müsbət təsir edirdi. Minlərlə çox rayon sakini mənzillərini kirayə verib, gəlir əldə edirdi.

Turizm sahəsində inkişaf rayon mədəniyyət müəssisələrinin gəlirlərinə də, orda çalışanların həyat səviyyəsinə də müsbət təsir göstərirdi.(Mənbə:21.səh141)

Kinoteatrlar, muzeylər, rəsm qalereyaları, klublar, mədəniyyət evlərinin bir qismi turistlərə pullu xidmət göstərməklə büdcələrinə əlavə vəsait cəlb edə bilirdilər.

Şuşanın işğalı əhalinin bütün bu gəlir mənbələrindən məhrum olmasına və həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Oxşar vəziyyət işğala uğrayan digər rayonlar üçün də xarakterikdir.

Kiçik Qafqazın tapdaq altında olan hissəsi kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin geniş inkişafına imkan yaradır. Kənd təsərrüfatının tərkibində taxılçılıq, yemistehsalı, üzümçülük, tütünçülük, kartofçuluq, pambıqçılıq, ətlik-südlük heyvandarlıq və xüsusilə qoyunçuluq daha üstün yer tuturdu.

Azərbaycan SSRİ-də istehsal edilən taxılın 14,1%-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5%-i, südün 17,1%-i, yunun 19,3%-i və baramanın 17%-i işğal olunmuş rayonların payına düşürdü. 1989-cu ildən başlayaraq Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması nəticəsində 645,5 min ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 185,5 min ha əkin yerləri, 40 min ha bar verən cavan üzüm plantasiyaları sıradan çıxarılmışdı. Hər il orta hesabla 79,4 min ton taxıl, 20,5 min ton pambıq, 324,3 min ton üzüm, 23,5 min ton kartof və s. kimi bitkiçilik məhsulları toplana

bilməmiş, 313,1 min başdan çox iri buynuzlu və keçi qarət edilmiş, həmçinin 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, 846 ton illik heyvandarlıq məhsulları itirilmişdir. Azərbaycan yay otlaqlarının 70%-ni itirmişdir. (Mənbə:21.səh-152)

İndiki vəziyyətdə bu sahə üzrə zərərin miqdarı Xocavənd, Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Ağcabədi rayonları və Naxçıvan MR üzrə 1 726 944 074 AZN dir. (Mənbə:21.səh-153)

İşğal olunmuş sahələrdə 1988-ci ilə qədər mövcud olan n qalan 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 145 yeni yaradılmış və müasir texnika ilə təchiz olunmuş üzümçülük-şərabçılıq savxozu, 319 kolxoz və 92 digər təyintli sovxoz ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Onların içərisində dillərə dastan Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam atçılıq savxozu da olub. (Mənbə:21.səh150)

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını təşkil edən və fermerlərin hazırkı qiymətə satın almaq imkanları olmayan 1365 avto-qoşqu nəqliyyatı, 3425 müxtəlif əkin, qoşqu traktorları, taxıl və pambıq yağın kombaynlar və s. çıxarıla bilmədiyindən işğal ərazilərində qalmışdır. (Mənbə:21.səh150)

CƏDVƏL.2.22. İşğal olunmuş rayonların kənd təsərrüfatı müəssisələri və onların texnikası(1988-ci il məlumatı)

S/S	İşğal olunmuş rayonlar	Kənd təsərrüfatı müəssisələri	Sovxozlar	Kolxozlar	Təsərrüfatlar arasındakı müəssisələr	Avto-nəqliyyat	Traktorlar
1	DQMV	99	43	49	7	800	2254
2	Laçın	30	28	-	2	60	70
3	Kəlbəcər	37	4	30	3	28	32
4	Ağdam	34	1	10	6	257	392
5	Füzuli	44	25	15	4	94	265
6	Cəbrayıl	24	7	14	3	77	145
7	Qubadlı	25	10	12	3	-	109
8	Zəngilan	18	10	5	3	49	158
9	Cəmi	311	145	135	31	1365	3425

(Mənbə:21.səh150)

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməsinin əsas səbəblərindən biri bu torpaqların təbii sərvətlərlə, qızıl yataqları ilə zəngin olması idi. İşğalda olan ərazilərdə təsdiq olunmuş 163 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, eyni zamanda 5 qızıl, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 daş kömür, 6 gəc, 4 vermekulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları, 10 mişar daşı, 21 üzlük daşı, 9 gil, 20 sement xammal, 8 müxtəlif növ tikinti daşları, 6 əhəng xammalı, 10 qum çınqıl, 4 tikinti qumu, 1 perlit, 8 pemza vulkan külü, 16 yeraltı şirin su və 11 minearal su yatağı aşkarlanmışdır. Bu yataqlarda tonlarla faydalı qazıntı ehtiyatları var idi.

(Mənbə:21.səh163) Buradakı xammalın müasir bazar qiymətləri ilə dəyəri trilyonlarla ABŞ dollarına Mədəniyyət sahəsi üzrə dəyən ziyan- Xocavən, Füzuli, Cəbrayıl və Ağdam rayonları üzrə bu sahədə dəyən zərərin miqdarı 350 910 855 AZN dir. (Mənbə:Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə işçi qrupunun hesabatı)

Erməni işğalı zamanı zərər görən sənaye sektoru əsasən mədənçilik, toxuculuq, dəri sənayesi və qida məhsulları sənayesidir.

Cədvəl 2.2.3 Erməni işğalı altındakı ərazilərdə sənaye sektoru haqqında faktlar

Sənaye sahələri	Yanvar 2014
Mədən sənayesi o cümlədən:	2 055 339 \$
Dəmir filizi	1 971 601 \$
Digər mədənlər	87 737 \$
Emal sənayesi o cümlədən:	2 928 883 \$
Qida sənayesi	1 917 718 \$
İçki sənayesi	397 087 \$
Toxuculuq sənayesi	3 640 \$
Xəz emalı və rənglənməsi	41 747 \$

Dəri ayaqqabı istehsalı	151 456 \$
Taxta emalı	108 495 \$
Nəşriyyat,poliqrafiya	21 359 \$
Plastmas emalı	13 834 \$
Qeyri-metal faydalı qazıntıların istehsalı	155 825 \$
Hazır metal məhsullarının istehsalı	41 019 \$
Xırda cihazların istehsalı	2 912 \$
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	30 339 \$
Tibbi avadanlıqların istehsalı	2 912 \$
Mebel avadanlıqları istehsalı	40 533 \$
Cəmi:	313 332 097 \$

(Mənbə:21.səh147)

2006 cı ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən mütəmadi olaraq törədilən yanğınlar nəticəsində 100 min hektara qədər münbit torpaqlarımız məhv edilmişdir. Halbuki Bu torpaqlarda əhalinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran əkinçilik, heyvandarlıqla məşğul oluna bilərdi. Bu da əhaliin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verərdi.

Cədvəl 2.2.4 Erməni işğal tərəfindən yandırılmış ərazilər və bunun nəicəsində vurulan zərər

İllər üzrə	Yandırılmış sahə (ha-la)	Ziyanın miqdarı (manatla)	Keçən dövr (il)	Zərərin yekun miqdarı (manatla)
2006	63,414	159,531,661	8	1,276,253,288
2007	31,097	15,179,397	7	106,255,779

2008	13,924	342,616	6	2,055,696
2009	250	348,130	5	1,740,650
2010	1,503	1,703,907	4	6,815,628
2011	330	408,784	3	1,226,352
Cəmi:	110,518	177,514,495		1,394,347,393

(Mənbə:21.səh-201)

Erməni təcavüzkarlarının təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ətrafdakı bölgələrin dövlət əmlaklarına və inzibati yaşayış mərkəzləri üzrə mülki əhaliyə vurulan zərərin qiymətləndirilməsindən əldə olunan rəqəm manatın devalvasiyasından əvvəl aparılan hesablamalara görə, 74 813 466 895 Azərbaycan manatı yaxud 95 376 678 856 ABŞ dollarıdır (1 dollar 0,7844 manat hesabı ilə.).İnzibati ərazilər üzrə zərər və itkilərin ilkin miqdarı isə aşağıdakı cədvəldə göstərilib. (Mənbə:21.səh138)

Cədvəl 22.5. İnzibati ərazilər üzrə zərər və itkilərin ilkin miqdarı

Rayonlar	Ümumi zərər və itkilər		Əhaliyə dəymiş maddi zərər		Dövlətə dəymiş zərər	
	mln. AZN ilə	mln. ABŞ dolları ilə	mln. AZN ilə	mln. ABŞ dolları ilə	mln. AZN ilə	mln. ABŞ dolları ilə
Xocalı	64339600	82023967	17051400	21738 144	47288200	60,292,455
Xocavənd	1636102 976	2 085 801 856	87873431	112038 625	1548229 545	1 973 992 669

Şuşa	508 430 000	648 176 951	205 830 000	262 433 250	302 600 000	385,815,000
Zəngilan	7 273 560 945	9 272 770 200	346 360 045	441609 057	6 927 200 900	8 832 181 147
Qubadlı	15 891 307 076	20 259 188 011	1 658 675 956	2 114 811 843	14 232 631 110	18 144 376 168
Laçın	5100998 400	6 503 057 624	1 375 525 600	1 753 795 140	3 725 472 800	4 749 977 820
Kəlbəcər	11451725 733	14 599 344 382	545 766 953	695 852 865	10 905 958 780	13 903 491 517
Füzuli	21 574 241 111	27 504 131 962	721 112 513	919 418 454	20 853 128 598	26 584 713 508
Cəbrayıl	6 904 533 284	8 802 311 683	506 904 862	646303 699	6 397 628 422	8 156 976 238
Ağdam	3541667 463	4 515 129 351	158 186 597	201 687 911	3 383 480 866	4 313 938 104
Ağcabədi	102718133	130951 215	23136198	29,498,652	79581935	101,466,967
Tərtər	26985235	34402 390	25824 135	32,925,772	1161100	1,480,403
Qazax	193252 684	246 370 071	6760 664	8,619,847	186 492 020	237,777,326
Göygöl	748,390	954,092	474,390	604,847	274,000	349,350
Naxçıvan MR	542 855 865	692 065 101	114 261 385	145 683 266	428 594 480	546,457,962
Cəmi:	74813466 895	95376 678 856	5793744 129	7 386 208 955	69 019 722 766	87 990 469 901

(Mənbə:21.səh138)

Qeyd edək ki, hesablama 2014-cü ilin sonunda dərc olunduğundan, mübadilədə 1 ABŞ dolları=0,7844 AZN məzənnəsi ilə götürülüb. Bu rayonlar üzrə hesablamalar və təhlillər davam etdiyindən rəqəmlərin də artacağı şübhəsizdir. Bunlar Azərbaycan Respublikasına dəyən ziyanın kiçik bir hissəsidir.

Bütün sahələr üzrə isə Ermənistanın ölkəmizə vurduğu zərərlərin ümumi məbləği səkkiz yüz on səkkiz milyard səkkiz yüz səksən milyon (818,88 mlyrd) ABŞ dolları həcmindədir.

Bu hesabatlarda göstərilən məbləğ bir ölkə iqtisadiyyatı üçün həddən artıq dərəcədə ağır nəticələr verəcək miqdardadır. Ölkəmizin iqtisadiyyatı 25 ildir ki, bu zərbələrin təsirini aradan qaldırmğa çalışır.

Təqsirkardan təzminat tələb edilməsi özü də bir iqtisadi sanksiyadır və bu sanksiyaların həyata keçirilməsi və Beynəlxalq Qurumlar qarşısında müvafiq vəsatətlə çıxış etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin İşğalı Nəticəsində İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu tərəfindən bütün sahələr üzrə vurulmuş zərərlər hesablanmaqda davam edir. Azərbaycan Respublikası Ermənistan Respublikasından təzminat tələb etmək hüququnu özündə saxlayır və Ermənistan Azərbaycana qarşı törətdiyi soyqırım, vandalizm və iqtisadiyyata vurduğu ağır nəticələrinə görə mütləq beynəlxalq hüquqla cavab verməli olacaq.

Ancaq bununla belə Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların işğal olunması əhalinin həyat səviyyəsinə və həyat keyfiyyətinə mənfi təsirini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Dövlətimiz qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün geniş proqramlar həyata keçirsə də , hələ də xeyli sayda insan yataqxanalarda, qeyri-yaşayış sahələrində yaşayırlar. Bu da, onların həyat keyfiyyətini daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan vermir.

Fəsil 2.3. Dövlətin apardığı sosial-iqtisadi siyasətin əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsiri.

Hər bir dövlətdə hökumətin başlıca vəzifəsindən biri əhalinin sosial inkişafının keyfiyyətinə, onun yaxşılaşdırılmasına və inkişaf etməsinə diqqət yetirməkdir. Ölkənin əhalisi nə qədər yaxşı yaşasa, cəmiyyətdən öz mənafei və yaşayışı naminə qayğı görsə o qədər də ehtiyacı təmin edilmiş olar. Çünki dövləti yaşadan , onu tərəqqi etdirən, yüksəlişə aparan vətəndaşlardır, insandır. Ölkəmizdə əhalinin həyat

keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır. Əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması dedikdə - səhiyyə, təhsil, məşğulluq probleminin həlli və s. bu kimi məsələlər göz önünə gəlir. Vaxtaşırı bu sahələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən göstərişlər, sərəncamlar verilir. Ölkə prezident İlham Əliyevi cənabları çıxışlarında dəfələrlə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tapşırıqlar verib. Bir müddət əvvəl Nazirlər Kabinetinin üzvləri ilə keçirdiyi müşavirədə Prezident dedi: “Neftin həddən çox qiymətdən düşməsi bəzi islahatların keçirilməsi, Milli pulun bir qədər dəyərini azaltması, ölkədən özbaşınalıqla valyuta axınına yol verilməsi demək olar ki, xalqın həyat keyfiyyətinin, rifahının aşağı səviyyəyə enməsinə səbəb olmamalıdır. Biz çalışmalı və elə etməliyik ki, xalqın sosial vəziyyəti sarsılmasın, xalq çətinliklərlə rastlaşmasın. Bunun üçün hamımız hər tərəfli düşünülmüş işlər görməliyik. Elə etməliyik ki, xalqın həyat keyfiyyəti aşağı səviyyəyə enməsin”.

Xalqın həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və yüksəldilməsi üçün Prezidentin tapşırığı ilə müəyyən işlər görülür. İlk növbədə ölkəmizin daxilində qeyri- neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Xaricdən iqtisadi asılılığın qarşısını almaq, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı inkişafı etdirilir. Sahibkarlara az faizli kreditlər, subsidiyalar verilir. Xarici kapitaldan asılılıq müəyyən qədər azalır. Prezidentin sərəncamına əsasən kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan sahibkarlara güzəştli yardımın verilməsi onların kənd təsərrüfatı texnikası ilə və digər köməkçi vasitələr ilə təmin edilməsi üçün xüsusi göstəriş verildi. Bu o deməkdir ki, regionlarımızda xalqın həyat keyfiyyəti real şəkildə inkişaf etsin.

Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında vacib olan amillərdən biri də əmək haqqının artırılmasıdır. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 mart 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə ölkədə Əmək Münasibətlərinin Tənzimlənməsi və Koordinasiyası Komissiyasının yaradılması əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra vacib məqsədlərə xidmət etməklə bərabər, işəgötürən–işçi

münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi, əməyin ödənişinin təşkilinə nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində də xüsusi önəm kəsb edir”.(Mənbə:22)

Son illər ərzində iqtisadi islahatlara paralel olaraq, sosial sahədə də islahatlar həyata keçirilir və əhalinin sosial problemləri dövlətin daimi diqqət mərkəzindədir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və keyfiyyətə yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması sosial müdafiə sistemində zəruri islahatların aparılmasını, müasir tələblərə cavab verən çevik, iş mexanizmlərinin əmək hüquqlarının qorunmasını təmin edən tam əlaqəli hüquqi və iqtisadi sosial təminatlar sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq, həmçinin beynəlxalq normalara əsaslanan qanunvericilik bazasının yaranması zəruridir.

Məhz bütün bunlar nəzərə alınaraq, son illər əmək və sosial müdafiə sahələrindəki qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və yeni qanunların yaradılması istiqamətində lazımi işlər görülmüş, beynəlxalq normalara uyğun qanunlar, o cümlədən «Əməyin mühafizəsi haqqında», «Məzuniyyətlər haqqında», «Kollektiv müqavilələr və sazişlər haqqında», «Fərdi əmək müqavilələri (kontraktları) haqqında», «Fərdi əmək mübahisələrinin həlli haqqında», «Kollektiv əmək mübahisələrinin həlli haqqında» və sair qanunlar hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatına daxil olmuş və keçmiş SSRİ tərəfindən və müstəqillik əldə etdikdən sonra ratifikasiya olunmuş 57 konvensiya üzrə öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür. Azərbaycan Respublikasının ratifikasiya etdiyi konvensiyalar arasında sosial tərəfdaşlıqla bağlı konvensiyalar mühüm yer tutur.

Ən mühüm sosial-iqtisadi problemlər sırasında əhalinin pensiya təminatı və sosial ödəmələr məsələsi xüsusi yer tutur. Çünki yüksək pensiya təminatı yaşlı əhalinin həyat səviyyəsinin və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Nəzərə alsaq ki, respublikamızda 01.01.2016- cı il tarixə 1 milyon 300 min nəfərə qədər pensiyaçı var, onda pensiya təminatının yaxşılaşdırılmasının bütpvükdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir etdiyini deyə bilərik.

Cədvəl 2.3.1. Azərbaycan Respublikasında pensiyaçıların sayı

İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Pensiyaçıların sayı – cəmi	1292	1278	1272	1277	1291	1300

Mənbə..Statistika.gov.az

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəltmək üçün Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sistemində vaxtaşırı islahatlar həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyev “Əmək pensiyaları haqqında” qanunda dəyişikliklər edilməsi barədə qanunun təsdiq edilməsi barədə sərəncam imzalayıb. Bu yeni sərəncamda 98 maddədə dəyişiklik olunub. Yeni sərəncama əsasən Azərbaycanda qadınların və kişilərin təqüd yaşı 65-ə çatdırılacaq. Sərəncama əsasən 2021-ci ilədək təqaüd yaşı həddi hər il 6 ay artırılacaq. Qadınlar üçün isə 2027-ci ilə qədər pensiya yaşı hər il 6 ay artırılacaq. Belə ki, qadınların və kişilərin təqaüd yaşı həddi 65-ə çatdırılacaq. Sərəncam 2017-ci il, iyulun 1-dən qüvvəyə minəcəkdir.

Cədvəl 2.3.2 Yaşa görə pensiya alanların sayı (ilin əvvəlinə, min nəfər)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Pensiyaçıların sayı- cəmi	1292	1278	1272	1277	1291	1300
Yaşa görə	831	813	801	791	785	781

Mənbə.Statistika.gov.az

Ölkədə 2003-2016-cı illərdə dərin iqtisadi islahatlar davam etdirilmişdir. Azərbaycan çox az bir dövrdə yüksək - orta gəlirli ölkəyə çevrilmiş, sosial-iqtisadi infrastruktur tamamilə yenilənmiş, qlobal rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada 37-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bu illər ərzində ölkə iqtisadiyyatı 6 dəfə böyümüş, adambaşına düşən milli gəlir 5 dəfədən çox artmışdır. Ölkədə qiymətlərin sabitliyi qorunmuş, xarici valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli artması nəticəsində böyük həcmdə strateji valyuta ehtiyatları formalaşdırılmış, milli valyutanın məzənnəsinin

izafi möhkəmlənməsinə yol verilməməklə beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qorunmuşdur. Adambaşına düşən xarici investisiyaların həcminə görə MDB və Şərqi Avropada aparıcı dövlətlərdən olan Azərbaycan artıq xaricə investisiya yatıran ölkəyə çevrilmişdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş islahatların sistemli və ardıcıl reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı 2003-2013-cü illər ərzində iki beşillik Dövlət Proqramı həyata keçirilmişdir. Proqramların icra olunduğu 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmışdır. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatına 130 milyard dollardan artıq investisiya qoyulmuş, xarici ticarət dövriyyəsi 6,4 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,5 dəfə artmışdır.

Bu müddətdə 19,4 min sahibkarlıq subyektinə 1,2 milyard manatdan artıq güzəştli dövlət kreditləri verilmişdir. Bu kreditlər 113 min yeni iş yerinin açılmasına imkan yaratmışdır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 14,2 dəfədən, vergi daxilolmaları 7,3 dəfədən, dövlət büdcəsinin xərcləri 13,9 dəfədən, əhalinin əmanətləri 24 dəfədən, bank aktivləri isə 18 dəfədən çox artmışdır. Hazırda ümumi daxili məhsulda özəl bölmənin payı 83 faiz, məşğulluqda isə 73,9 faizdir.

Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar beynəlxalq təşkilatların, aparıcı reyting agentliklərinin qiymətləndirmələrində öz əksini tapır. Belə ki, “Doing Business” hesabatına görə 2009-cu ildə ölkəmiz dünya ölkələri arasında “Ən islahatçı ölkə” kimi qiymətləndirilmişdir.

Ölkə Prezidentin rəhbərliyi ilə 2015-ci ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatı keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qlobal iqtisadi çağırışların milli

iqtisadiyyata transformasiyası ilə bağlı yeni iqtisadi islahat istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2016-cı ildən etibarən dünyada baş verən iqtisadi proseslər fonunda ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, investisiya və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanların yaradılması, qeyri-neft ixrac potensialının artırılması, idxalın əvəzlənməsi, o cümlədən yerli sahibkarlara dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmiş və sistem xarakterli dərin iqtisadi islahatların aparılması əsas hədəf kimi müəyyən edilmişdir.

İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” ölkə başçısının 2016-cı il 18 yanvar tarixli sərəncamı ilə qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına geri ödəmə dəstəyinin verilməsi ilə bağlı hüquqi baza yaradılmışdır.

Ölkənin maliyyə-bank sisteminin səmərəli inkişafının və dayanıqlılığının təmin olunması, maliyyə bazarlarının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, kreditorların, sığortalıların, investorların və maliyyə bazarlarının digər istehlakçılarının hüquqlarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 3 fevral tarixli fərmanı ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Struktur, institusional, təşkilati və tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aparılan kompleks islahatların tərkib hissəsi kimi yeni fəaliyyət mandatına malik palatanın yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycanda maliyyə sektorunun tənzimlənmə çərçivəsini müasir global çağırışlar fonunda yeni keyfiyyət müstəvisinə qaldırmaq, habelə real sektorun inkişafında aparıcı rola malik maliyyə bazarlarının, təşkilati bazar iştirakçılarının və maliyyə institutlarının davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etməkdir.

Prezidentin 2016-cı il 1 mart tarixli “Qeyri-neft ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” daha bir fərmanı ilə 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan və istehsal prosesində istifadə edilən yerli komponentlərin və qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, habelə ixrac edilən həmin məhsulların növündən asılı olaraq, qeyri-neft

məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqinin ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

2016-cı il aprel ayının 20-də ölkə başçısının müvafiq fərmanı ilə “İnvestisiya təşviqi sənədinin verilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, İnvestisiya təşviqi sənədini almış sahibkarlar mənfəət və gəlirin 50 faizinin vergisindən, əmlak və torpaq vergisindən, həmçinin idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıq və qurğular üzrə idxalda ƏDV-dən və idxal rüsumlarından 7 il müddətinə azad edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli sərəncamları ilə sahibkarlıq sahəsində son illər ərzində nail olunmuş sürətli inkişafın davamlılığının təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə komissiyanın, habelə makroiqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi və maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi məqsədilə Maliyyə Sabitliyi Şurasının Yaradılmasında əhəmiyyəti böyükdür. (Mənbə:6)

Ölkədə yaşayan fiziki qüsuru olan, əlil vətəndaşların da həyat səviyyəsi və keyfiyyəti diqqət daim mərkəzindədir. BMT-nin İnkişaf proqramı ilə birlikdə Naxçıvanda və Bakıda əlillər üçün sınaq peşə bərpa mərkəzləri yaradılıb istifadəyə verilmişdir. Əlillərin Sosial Müdafiə Fondu əlillərin tibbi, sosial və peşə reabilitasiyası, əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi, onlara icra hakimiyyəti tərəfindən torpaq sahəsi məsələlərini həll etməyə çalışır. Bundan əlavə Bakı Protez Ortopediya Bərpa Mərkəzi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi ilə birgə yaratdığı Protez-Ortopedik Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Naxçıvan şəhərində Almaniyanın məşhur «Otto-Bok» firmasının texnologiyası əsasında fəaliyyət göstərən protez emalatxanası açılmışdır. Bakı Protez Ortopediya Bərpa Mərkəzindən əlillərə ildə orta hesabla 1500 ədəd reabilitasiya vasitəsi, o cümlədən 350 ədəd əlil arabası verilmişdir. (Mənbə:4. səh9)

Cədvəl 2.3.3 İlk əlillik dərəcə (ilkin əvvəlinə)

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İlk dəfə sağlamlıq imkanları məhdud hesab edilən 18 yaşadək uşaqların sayı (min nəfər)	6.2	5.8	8.5	8.8	8.9	11.2	7.9	10.1
İlk dəfə əlil hesab edilən 18 və yuxarı yaşda olan şəxslərin sayı (min nəfər)	18.5	20.4	20.8	22.7	38.6	31.0	27.0	31.8

Mənbə.Statistika.gov.az

Əlillərin həyat keyfiyyətini yüksəltmək üçün onların potensialından istifadə dərəcəsi rol oynayır. MDB dövlətləri arasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda əlillərin yaradıcılıq sərgi-müsabiqələri təşkil edilmiş və onların sənət əsərləri bu sərgilərdə böyük uğurla nümayiş etdirilmişdir.

Bu cür islahatlar sayəsində əlil vətəndaşlar ında həyatda hər hansı bir məqsədinə çatması daha doğrusu cəta bilməsi fikrini yaradır, və o psixi rahatlıq tapır. Digər fərdlərdən heç də seçilmədiyini hiss elətdirir.

1996-cı ildə respublikamızda ölkənin bütün əlil idmançı lannı özündə birləşdirən Parolimpiya Komitəsi yaradılmış və əlillərin müxtəlif idman, beynəlxalq turnirlərdə, eləcə də ABŞ-da keçirilmiş Parolimpiya oyunlarında da iştirakı təmin edilmişdir.

Ölkədə açılan Paraolimpiya Federasiyası minlərlə əlil vətəndaşlarımızın həyatını al rəngə boyamışdır. Minlərlə əlil soydaşımız öz gücünü, bacarığını ölkəyə, hətta dünyaya göstərmişdir. Misal olaraq 1980 ci il 3 mart doğumlu İlham Əzizağa oğlu Zəkiyev. O cəbhə bölgəsində 1999-cu ildə snayperlə başından vurularaq görmə qabiliyyətini itirmiş və bundan sonra cüdo ilə ciddi şəkildə məşğul olmağa başlamışdır. O paraolimpiyalı cüdoçudur. İkiqat Paraolimpiya oyunları çempionu , ikiqat dünya çempionudur.

Son illər ilk dəfə olaraq daha bir məsələ öz həllini tapmışdır. Respublika Prezidentinin birbaşa rəhbərliyi ilə Qarabağ və 20 Yanvar əlilləri üçün minik

maşınlarının alınmasından ötrü zəruri vəsait ayrılmış, görülmüş tədbirlər nəticəsində əlilərə yüzlərlə «OKA» markalı minik maşını verilmişdir. Bu tədbirlər hazırda da davam etdirilir. Əhalinin əlil üzvləri üçün nəzərdə tutulan pensyalarda artımlar tətbiq edilir.

Cədvəl 2.3.4. Əliliyə görə, pensia alanların sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əlilliyə görə	325	332	338	349	366	375

Mənbə.Statistika.gov.az

Ölkədə aparılan sosial-iqtisadi islahatların həyat səviyyəsini yüksəltməsi üçün onun məşğulluq sisteminin inkişafı ilə sıx bağlı olmalı, insan ehtiyatlarının inkişafına və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş vətəndaşların əmək hüquqlarının təmin edilməsinə yönəldilməlidir. Respublikada aparılan torpaq islahattan kənd rayonlarında fermer təsərrüfatının yaradılmasını və inkişafını, habelə bu sahədə məşğulluğun təmin olunmasını zəruri edir. Azərbaycan Respublikası üçün son zamanlar böyük əhəmiyyət kəsb edən əmək miqrasiyasının tənzimlənməsinə və inkişafına yönəldilmiş beynəlxalq standartlara əsaslanan hüquqi bazanın və idarəetmə sisteminin yaradılması miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsasını təşkil etməlidir.

Məşğulluq siyasətinin inkişafı kadrların peşə hazırlığı və yenidən hazırlıq keçməsi sistemində dəyişikliklərdən asılıdır. Xatırlamalıyıq ki, islahatların həyata keçirilməsi birdəfəlik akt deyil. Həyat nə qədər davam edirsə islahatlar da bir o qədər davam edəcəkdir.

Bütün mərhələlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar əhalinin vəziyyətinin get-gedə yaxşılaşması ilə müşayiət olunmalıdır. Bu sosial-iqtisadi islahatlar qarşısında duran ilkin və ən ali məqsəddir.

Bu ali məqsədə müvəffəq olmaq üçün biz islahatlann mexanizminə hərtərəfli yiyələnməli, onların sosial-iqtisadi mahiyyətinə dərinlən bələd olmalıyıq.

Bildiyimiz kimi 1994-cü ildən bu günə kimi ölkəmizdə həyata ələrin keçirilən neft strategiyasının uğurlu nəticəsi kimi ölkəmizdəki xarici neft şirkətləri ilə birgə karbohidrogen ehtiyatlarının irimiqyaslı istismarı və nəqli reallaşdırılır. Bunun nəticəsi kimi isə Azərbaycanın dünyanın enerji təminatında xüsusi çəkisi və strateji əhəmiyyəti vaxt irəlilədikcə artır. Təqribən 16 ildir ki, “ Azəri-Çıraq-Günəşli” layihəsində iştirak edənlər “ məfəət nefti”ndən gəlir əldə edir.

Ümummili lider olan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan neft strategiyasının əsas məqsədlərindən biri də ölkədə olan karbohidrogenin xarici şirkətlərlə birgə istismar edərək, əldə olunan gəlirlərin toplanaraq çoxaldılması və səmərəli idarə edilməsi, bu vəsaitin qabaqcıl sahələrin inkişafına, uğur əldə edəcək, sosial-iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli layihələrin reallaşdırılmasına, bunun nəticəsi əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönləndirilməsini təmin etmək üçün 1999-cu il 29 dekabr tarixli sərəncamı ilə Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Mənfəət neftindən əldə olunan gəlirlə ölkədə iqtisadiyyatın inkişafına, bəzi infrostruktur layihələrin reallaşdırılması istiqamətində irimiqyaslı tədbirlər reallaşdırılır.

Azərbaycan Dövlət Neft Fondu hesabına İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalı formalaşdırılmış, Heydər Əliyev adına Bakı-Tiblisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri, Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma probleminin həlli üzrə tədbirlər, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin çəkilməsi, suvarma sistemi olan Samur-Abşeronun yenidən qurma işləri və sair həyata keçirilmişdir.

Bu il də Dövlət Neft Fondundan məcburi köçkünlərin və qaçqınların sosial-məişət və məskunlaşma probleminin həlli tədbirlərin üçün 90 milyon manat, Bakı – Tiblis- Qars dəmir yolu proekti üçün 137 621 70 manat pul ayrılmışdır. Bu dəmir

yolu sayəsində Trans-Avropa və Trans- Asiya şəbəkələrinin bir-birinə birləşməsi, Avropa və Asiya ya yük maşınlarının, sərnəşin maşınlarının, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyədən keçərək çıxmaq üstünlüyü verir. Bu üstünlüyün təmin olunması ilə də regiondakı ölkələrin tranzit potensialının artırılması və dövlət gəlirlərinin artırılması, dolayısıyla əhəlinin həyat səviyyəsinin artırılması təmin olunacaq.

Dövlət Neft Fondu hesabına keçən müddətdə əhəlinin gəlirlərinin artırılmasına yönəlmiş kifayət qədər böyük dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi və icrası təmin edilib. Məsələn “2011-2015-ci illərdə ölkədə yoxsulluğun qarşısının alınması və davamlı inkişaf Dövlət Programı” nəzdində məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması yolunda gedən işlərin davamı üçün Bakı, Sumqayıt və digər bölgələrdə məcburi köçkünlərin müvəqqəti olaraq yerləşdirildiyi məkanlarda kommunal problemlərin həlli, ifrastrukturun yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlərin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilib. Neft Fondu eyni zamanda 2008-2015 ci illərdə Prezident tərəfindən imzalanan fərmana əsasən əhəlinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təminatına dair Dövlət Programı çərçəvəsində bir sıra işlərin maliyyələşməsinə həyata keçirmişdi.

Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin böyük bir hissəsi 2003-cü ildən başlayaraq dövlət büdcəsinə transfert edilir. 2016-cı ildə Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 7 615 000 000 manat transerti təyin olunmuşdur. Bu da əhəlinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini daha da yüksəltməyə imkan verir.

2008-ci ildən başlayaraq Dövlət Neft Fondu ölkəmizdəki gənclərin xarici ölkələrdə təhsil alması üçün vəsait ayırdı. Bu vəsait 2007-2018-ci illəri əhatə edirdi. Vəsaitin məbləği isə 36 558 000 manat olaraq təyin edilmişdir. (Mənbə:5)

Hazırda , qüdrətli, dinamik, güclü Azərbaycan quruculuğu inkişaf yolunda uğurla irəliləyir. Qarşımızda olan proyeqlərin, layihələrin öz axarında həyata keçməsi dövlətimizin daha da yüksəlməsinə, iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etməsinə, bunun nəticəsi kimi də əhəlinin həyat keyfiyyətinin daha da yüksələrək dünya standartlarına uyğun vəziyyətə gələcəyinə inamı daha da artırır.

FƏSİL 3. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ ƏHALİNİN HƏYAT KEYFİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI.

Fəsil 3.1. Layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri.

Layiqli həyat səviyyəsini, onun keyfiyyətinin əsas göstəricisi iqtisadi artımdır. Ümum daxili məhsulun (ÜDM) istehsal texnologiyasının inkişafı sayəsində artımı, adambaşına düşən ÜDM-nin miqdarının artması iqtisadi artıma təsir edən amillərdir. İqtisadi artım əhalinin həyat keyfiyyətinin artmasına şərait yaradaraq, daha çox xidmət və əmtəə istehsalını ifadə edərək, əsasən kəmiyyətə dəyişməni ifadə edir. İqtisadi artım deyil, iqtisadi inkişaf deyildikdə iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliyi anlaşılır. Sosial–iqtisadi və mədəni struktur, əhalinin həyat səviyyəsində keyfiyyət dəyişikliyi iqtisadi inkişafın iqtisadi artım üçün əsas yaradarkən yol açdığı müsbət dəyişikliklərdir. İqtisadi artım insan kapitalına da təsir edir.

İnsanın həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında ÜDM mühüm rol oynayır. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) müəyyən müddət ərzində ölkə daxilində istehsal olunan bütün son əmtəə və xidmətlərin bazar qiymətidir. Ümumi daxili məhsul konkret zaman vahidi, adətən bir il, yaxud rüb ərzində istehsal olunan məhsulun kəmiyyətini əks etdirir. ÜDM konkret dövlətin sərhədləri daxilində istehsal olunan məhsulun dəyərini hesablayır.

Cədvəl.3.1.1 ÜDM-in əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən artım sürəti (faizlə)

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Göstərici	105.0	100.1	102.2	105.8	102.8	101.1	96.2	0

Mənbə. statistika.gov.az

Yanvar-mart aylarının yekunlarına əsasən, ölkədə 12,6 milyard manatlıq ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsal olunub. Otən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,5% azdır. 2015-ci ilin 1-ci rübündə 5,3% iqtisadi artım nəzərə cərmışdı.

2015-ci ildə ÜDM-in real artım tempi 1.1% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 54,.4 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 5703.7 manat (həmin dövrün məzənnəsi ilə 5558.7 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.1.2 ÜDM-dən istifadə.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Göstəricilər							
Son istehlak xərcləri (mln.manat)	21336.1	24679.7	27370.2	30363.0	33238.8	37575.7	42853.0
Ev təsərrüfatlarının istehlakı (mln.manat)	16528.3	19216.0	21389.9	24150.0	26582.6	30595.3	34641.0
Dövlət idarələrinin istehlakı (mln.manat)	4620.8	5274.7	5762.3	5983.0	6424.2	6747.6	7934.0
fərdi istehlak (mln.manat)	1774.9	1965.7	2289.5	2339.4	2520.6	2573.4	2973.8
kollektiv istehlak (mln.manat)	2845.9	3309.0	3472.8	3643.6	3903.6	4174.2	4960.2
İctimai təşkilatlar (mln.manat)	187.0	189.0	218.0	230.0	232.0	232.8	278.0
Ümumi yığım (mln.manat)	7669.0	10555.9	12217.0	14928.3	16234.8	15179.4	15056.0
əsas fondların ümumi yığımı (mln.manat)	7714.5	10508.9	12292.8	15007.4	16187.8	15131.4	14992.0
əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi (mln.manat)	-45.5	47.0	-75.8	-79.1	47.0	48.0	64.0
Xalis ixrac (mln.manat)	14278.2	16846.4	15156.5	12890.7	10070.1	1624.9	1678.6
İxrac (mln.manat)	23060.5	29388.3	29000.3	28169.3	25537.5	20552.8	28054.0
İdxal (mln.manat)	8782.3	12541.9	13843.8	15278.6	15467.4	18927.9	26375.4
Statistik fərq (mln.manat)	-818.3	0.0	0.0	0.0	-529.6	0.0	806.0
ÜDM (mln.manat)	42465.0	52082.0	54743.7	58182.0	59014.1	54380.0	60393.6

Cədvəl.2. Mənbə.. statistika.gov.az

Cədvəl 3.1.2-dən göründüyü kimi, 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə ÜDM-in həcmi təxminən 27 faiz artaraq, 42 milyon 465 min manatdan 60 milyon 393 min

manata yüksəlib. Ümumi daxili məhsulun 39403,1 milyon manatı, yəni 65,7 faizi iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin, 34,3 faizi (20584,6 milyon manatı) isə neft-qaz sektorunun payına düşmüşdür. Ümumi daxili məhsulun əhalinin hər nəfərinə düşən dəyəri 6223,8 manat olmuşdur.

Ancaq dollar ifadəsində 2016-cı ildə ölkə rezidentləri 2015-ci ildəkindən 3,8 faiz az ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. Azalmanın əsas səbəbi tikinti sektorunda əlavə dəyərin 2015-ci ilə nisbətən 27,6 faiz azalması olmuşdur.

Cədvəl 3.1.3. Ölkədə son illərdə ÜDM gəlirlərinin nin yaranması metodu

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə (mln.manat)	39588.5	49026.0	51351.7	54304.0	54601.1	49847.1
Əmək ödənişləri, cari qiymətlərlə (mln.manat)	6820.4	7761.0	8961.2	10077.0	10560.5	0.0
İstehsal vergilər, cari qiymətlərlə (mln.manat)	191.7	277.0	379.2	378.9	249.9	0.0
Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə (mln.manat)	32576.4	40988.0	42011.3	43848.1	43790.7	0.0
Əsas fondların istehlakı, cari qiymətlərlə (mln.manat)	2299.1	2406.7	2566.2	2617.8	3466.3	0.0
Xalis mənfəət, cari qiymətlərlə (mln.manat)	30277.3	38581.3	39445.1	41230.3	40324.4	0.0

Mənbə.. statistika.gov.az

Əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında əhalinin özünün də rolu böyükdür. Əhali kifayət qədər savadlı, məlumatlı, dünya görüşlü olarsa güzəranın yaxşılaşdırılması da bir o qədər asanlaşar. Əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında insan kapitalı anlayışının təsirinə diqqət etmək lazımdır. İnsan kapitalına qayğının əsas məqsədi əhaliyə uzun , sağlam və yaşadıqları həyatdan zövq almaları, həyat keyfiyyətini yüksəldərək maksimuma çatdırmaqdır. İnsan

kapitalının daima inkişafına elə əsas təsir göstərən amil iqtisadi artımdır. İqtisadi artım dövlətə, ev təsərrüfatına, ictimai təşkilatlara müsbət təsir edir və bu təsirdə bir başa insan inkişafı ilə əlaqədar olur. İnsan inkişafı xərci əhalinin yoxsul təbəqəsinin gəlirləri çoxaldıqca artır. Onların gəliri çoxaldıqca nisbi olaraq gəlirin çox hissəsi insan inkişafına aid xərclərə istiqamətlənir. Və bununla da , bərabər bölüşdürülən və daha yüksək iqtisadi artım insan inkişafı xərclərini artırır. İnsan inkişafına istiqamətləndirilən dövlət sektoru xərclərinin hansı miqdarda olması və hansı yollarla bu inkişafa istiqamətləndirilməsi çox əhəmiyyətli prosesdir. Bu xüsusda əsasən üç göstərici əsas prioritet kimi qeyd olunur:

1. Dövlət xərclərinin ÜDM-yə olan nisbəti

2. İnsan inkişafı ilə əlaqədar dövlət xərclərində insan inkişafı sektoru üzrə prioritetlərin sayı

3. Dövlət xərclərində insan inkişafı ilə əlaqədar sosial ayırmaların payı.

İnsan inkişafı sahəsində yüksəlişə çatmaq məqsədində yuxarıda sadaladığım ikinci prioritet daha səmərəlidir. Fikri daha aydın şəkildə izah etməli olsaq - insan inkişafında ibtidai təhsillə ali təhsili eyni tərəziyə qoysaq ibtidai təhsil daha ağır olar. Bu göstərici isə ölkələr üzrə müqayisədə təbiki fərqlidir.

İnsan kapitalına qoyulan investisiyanın özünü doğrultmasında, qoyulan xərcin səmərəliliyinin çoxaldılmasında əhəmiyyətli funksiyası – insan inkişafını təkmilləşdirmə funksiyasıdır. təhsil, əsasən də qadınların təhsil alması, qida, ərzaqların keyfiyyətinin maksimuma çatdırılması, azyaşlı çağaların vaxtından əvvəl ölümü, kənf təsərrüfatının inkişafı və sair əsas amillər bu funksiyada ön sıradadır.

İEO-lərin praktikasına nəzər yetirsək görürük ki, istənilən ölkənin əhəlinin həyat tərz, layiqli həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti hər şeydən öncə həmin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından, iqtisadi artımından, təhsil sistemindən, bölgələrinin təbii sərvətlərindən, həmin sərvətlərdən qənaətlə, səmərəli istifadəsindən, inkişaf proqramlarının düzgün qaydada tərtibi və həyata keçirilməsindən vacib dərəcədə asılıdır. Ölkə başçısı İlham Əliyev prezident seçkilərində qalib oldğundan sonra 2013-cü ildə keçirdiyi ilk iclasda əsas məqsədinin sosial iqtisadi sahənin tərəqqiyə

doğru aparmaq olduğunu qeyd etdi. Prezident bildirmişdir ki, kənd təsərrüfatının inkişafı, sahibkarlığa yardım göstərilməsi, aqrar sahədə kiçik və orta emal müəssisələrin inkişafı planları əsas diqqət mərkəzində olacaq məsələlərdir.

Ölkə prezidentinin sərəncamlarına əsasən həyata keçirilən 2004-2008-ci illəri, 2009-2013-cü illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikası bölgələrində sosial iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illəri əhatə edən əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illəri əhatə edən yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” uğurla reallaşdırıldı. Bu proqramların nəticəsi kimi kəndlərdə hərtərəfli inkişafa nail olunmuş, İstehsal artmış və kənd əhalisinin həyat keyfiyyəti yaxşılaşmışdır.

Cədvəl. 3.1.4.Kənd təsərrüfat məhsuldarlığı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) (sent/ha)

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dənli və dənli paxlalı bitkilərin (sent/ha)	20.7	25.4	27.2	27.5	24.0	31.5	30.6
Payızlıq buğdanı	19.9	25.1	26.9	27.5	24.0	31.3	31.4
Payızlıq çovdar	0.0	6.5	26.6	12.1	12.3	13.0	27.7
Payızlıq arpa	19.8	24.0	25.5	25.0	20.8	29.6	26.9
Yazlıq buğda	18.7	31.6	19.9	33.8	23.4	19.7	23.9
Yazlıq arpa	21.4	24.7	23.5	23.8	21.2	24.8	23.9
Vələmiri	17.0	20.4	20.8	19.3	16.4	24.0	25.7
Dənlik qarğıdalı	45.1	45.5	51.0	53.9	54.2	59.2	60.1
Darı	7.7	19,1	9.5	8.6	9.1	8.8	8.9
Çəltik	24.7	21.7	23.0	23.3	25.6	24.5	22.5
Paxlalılar	18.1	19.2	19.6	19.9	20.5	22.9	21.0
Pambıq	12.7	15.5	19.5	19.3	17.9	18.8	17.3
Tütün	24.0	24.9	27.9	28.4	25.8	25.4	15.2
Kartof	145.0	144.0	147.0	152.0	133.0	136.0	140.0
Tərəvəz	142.0	146.0	150.0	154.0	152.0	158.0	159.0

Bostan bitkiləri	137.0	144.0	143.0	151.0	157.0	174.0	176.0
Meyvə və giləmeyvə	70.6	71.7	73.8	74.3	72.0	71.4	65.7
Üzüm	74.7	81.5	88.6	88.9	82.5	86.6	74.4
Şəkər çuğunduru	304.0	346.0	332.0	331.0	309.0	376.0	490.0
Dən üçün günəbaxan	17.1	17.5	17.9	18.9	17.0	17.2	20.8
Çayın	9.4	9.8	10.5	12.0	10.1	12.4	14.1

Mənbə.. statistika.gov.az

Kənd Təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqındakı fərmana uyğun olaraq təsərrüfatla məşğul olan istehsalçılar üçün hər hektar əkin sahəsinə sərf olunan yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsi hesabına 40 manat təmənnasız vəsait ayrılması, istehsal üçün alınan gübrələrin qiymətinin yarı qiymətinin dövlət tərəfindən verilməsi, başqa güzəştlərlə eyni zamanda kənd təsərrüfatı sektoruna qoyulan sərmayenin də artması bu sektorun inkişafı üçün çox əhəmiyyətli addımlardır.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında kənd təsərrüfatının payı kifayət qədərdir. Ölkədə ÜDM-nin tərkibində kənd təsərrüfatının payının artırılması kənd yerlərində yaşayan əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına da təsir edir. Son illər kənd təsərrüfatı sahəsində əsaslı şəkildə dəyişikliklər edilib, əkilən torpaq sahələrinin həcmi artırılıb.

Cədvəl. 3.1.5 .Kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsi(hktarla).

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Respublika üzrə cəmi	1583874	1608184	1647121	1684248	1613811	1585389
Bakı şəhəri	491	539	674	636	477	530
Abşeron iqtisadi rayonu	3548	3313	4016	3810	3105	2849
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	193293	195160	197524	207887	194919	187208
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	200806	198413	201812	207931	192652	186099
Lənkəran iqtisadi rayonu	116301	116639	116663	117713	117344	113686

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	107427	114425	127749	127799	125701	114161
Aran iqtisadi rayonu	652338	684937	681107	697283	690643	684218
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	133750	121991	129863	129597	119940	115528
Kəlbəcər –Laçın iqtisadi rayonu	4645	3401	4304	4409	4104	4446
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	112076	109346	123291	127056	104097	115250
Naxçıvan Muxtar Respublikası	59199	60020	60118	60127	60829	61414

Mənbə: statistika.gov.az

Kənd əhalisinin həyat keyfiyyəti daha çox kənd təsərrüfatında əldəolunan uğurlardan, inkişafdan asılıdır. Kəndlinin gəlir mənbəyinin mühüm hissəsi əkinçilikdən və maldarlıqdan gəlir.

Kənd əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, ya da hər hansı bir dəyişikliklərin meydana gəlməsində üzümçülük sahəsinin də rolu böyükdür. Bu isə hecdə təsadüfən olunan seçim deyil. İlk olaraq ölkəmizdə olan iqlim şəraiti üzümçüləklə məşğul olmağa zəmin yaradan əsas faktordur. Ölkədə üzümçülük və şərabçılıq üzrə kifayət qədər ixtisaslaşmışdır. Müəyyən vərdislərə yiyələnmişdir. Üzümçülük əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında daim əhəmiyyətinin qoruyun saxlamışdır. Üzümçülüyn həm tərəqqi həmdə tənəzzül dövrü 20-ci əsrin 90-70c1 illərinə təsadüf edir.(Mənbə:23.səh77)

Cədvəl 3.1.6. Üzümün ümumi yığıcı (fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə) (min tonla)

İllər	1995	1996	1999	2000	2004	2005	2008	2009	2012	2013	2014	2015	2016
Göstərici	124.6	130.3	109.7	72.5	53.6	74.8	104.4	112.8	131.0	122.7	126.4	137.7	117.0

Mənbə. statistika.gov.az

Üzümçülük şərabçılıq sahəsində olan inkişaf təəsüflər olsun ki, sərxoşluq alkoqolizmlə mübarizə adı altında dayandırıldı. Bunun nəticəsində peşə məktəblərində üzümçülük üzrə ixtisaslarda təhsil alma sayı get-gedə azalmışdır. İş yerlərinin azalması nəticəsində isə əhalinin həyat keyfiyyəti aşağı düşmüşdür. Nəticə olaraq kənd əhalisinin miqrasiya əmsalı artmışdır. Kənd təsərrüfatının üzümçülük sektorunun inkişafı Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtlara təsadüf edir. O, kənd təsərrüfatı sahəsində meydana gələn məşğulluq problemini nəzərə alaraq üzümçülük və şərabçılıq sektorunda yeni canlanma yaratmaq məqsədi ilə 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi, Naxçıvan MR-da, Gəncə şəhərində, Şamaxı və Cəlilabad rayonlarında təcrübə stansiyaları olmaqla 1976-cı ildə elmi faktorlarla inkişafına zəmin yaratmaq məqsədilə Elmi Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutu yaratdı. Ancaq müstəqilliyin ilk illərində bu sahədə ciddi tənəzzül baş verdi. Bu da əhalinin gəlirlərinin azalmasına da təsirsiz ötüşmədi.

Üzümçülükdə olan tənəzzülün qarşısı əsaslı şəkildə 2005-ci ildə alınmağa başladı. Keçmiş ənənələrlə yanaşı beynəlxalq təcrübələrdəndə istifadə edərək üzümçülük sektorunda yeni inkişaf mərhələsi başlanılmışdır və istehsalın həcmi artım, üzüm plantasiyası üçün nəzərdə tutulan ərazi gen işləndirilmiş və nəticə etibarilə məhsuldarlıq ötən illərə nisbətən yüksəlmişdir.

Kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması bu sahədə əhali gəlirlərinin artırılmasına da müsbət təsir edib. Sahibkarlıq və özüməşğulluqdan gələn gəlirlərdə, iri ev təsərrüfatlarında mizdlə işləyən işçilərin əmək haqqlarında da 2010-2015-ci illər üzrə artım var. Statistik məlumatlara əsasən ölkə üzrə əhali gəliri iki sahədə çoxdur. Dövlət sektoru, öz təsərrüfatında işləyənlər.

Cədvəl 3.1.7. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2011	2013	2014	2015
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	123.6	331.5	364.2	425.1	444.5	466.9

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	41.6	160.3	196.4	217.9	241.3	245.8
--	------	-------	-------	-------	-------	-------

Mənbə: statistika.gov.az

Cədvəl 3.1.7-yə nəzər saldıqda görürük ki, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq əmək haqqı aqrar sektorda islahatlar və yardımlar olunduğu illərdən sonra kifayət qədər artım sezilir.

Həyat keyfiyyətinə, ictimai inkişafa təhsilin payı böyükdür. Təhsil deyildiyində ilk olaraq ağla ibtidai, orta, ali, təhsil gəlsə də, təhsil anlyışı bunlarla kifayətlənmir. Təhsil fərdin həyatın müxtəlif dövrlərində müxtəlif çağırışlarına, yönələn uzunmüddətli bilgi əldə etmə prosesidir. Təhsil elə bir sahədir ki, hər hansı bir böhran vəziyyətində özünü ilk olaraq elə bu sahədə göstərir, bu sahənin çatışmayan, zəif sektoru səbəb kimi irəli çıxır. Təhsil, daima inkişaf edən dünya üçün hər il yenilənməsi vacib olan bir sektordur. Dörd il öncə öyrəndiklərimiz artıq bu gün ilə ayaqlaşmır.

İnsan kapitalı həm də cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsidir. Bütün dünyada insanların təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsi insan kapitalının inkişafına səbəb olur ki, bu da eyni zamanda yoxsulluğun azaldılmasında həlledici rol oynayır. Yüksək təhsilə malik insan yeni maşın və mexanizmlər ixtira edir, istehsalı səmərələşdirir, elmi kəşflər edir. Digər bir tərəfdən, dünya təcrübəsi iqtisadi artımın əsasən insan kapitalı hesabına formalaşdığını göstərir. Dünya Bankının 192 ölkədə apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, planetimizdə iqtisadi artımın 16%-i fiziki kapital, 20%-i təbii resurslar, 64%-i isə insan kapitalı hesabına baş verir. Buna görə də insan kapitalının inkişafına diqqət yetirməyən ölkələrdə yoxsuluq problemini həll etmək mümkün olmur.

İnsan kapitalının formalaşmasında əsas yük təhsilin üzərinə düşür. Modern təhsil ocaqları xalqın mədəni irsinin nəsildən nəsələ ötürülməsinə zəmin yaradır. İnsan inkişaf üçün təhsil çox böyük önəm daşıyır. Təhsilli kütlənin həyata baxışı,

hadisələrə yanaşması, problemlərin həlli yolunu araşdırması, musiqi anlayışı, insanlarla rəftarı, nitq mədəniyyəti və sair bu kimi məvhumlarda daima təhsilsiz kütlədən gözlə seziləcək dərəcədə yaxşı mənada fərqlənir. İnkişaf etmiş ölkələr dayanıqlı təhsil sistemlərinin sayəsində bu gün öndəirlər.

Təhsil xərcləri iqtisadi artım üçün güclü və əhəmiyyətləri təsirə malikdir. Bu o deməkdir ki, iqtisadi artımı heç bir resursdan asılı olmayaraq, əmək qüvvəsi və təhsilin keyfiyyətinin artırılması hesabına təmin etmək mümkündür.

Bundan əlavə Qərbdə aparılan tədqiqatlara görə, inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına qoyulan investisiyaların gəlirlilik norması səhmlərdən əldə olunan qazancı azı iki dəfə üstələyir. Görünür elə bu səbəbdəndir ki, son onillikdə ABŞ-da təhsilə hər il orta hesabla 100 milyard dollardan çox vəsait xərclənib. Öz növbəsində son 40 ildə təhsilə çəkilən xərclər ABŞ-da 14.7 dəfə (o cümlədən ali təhsil xərcləri 20 dəfə) artmışdır. Son illər büdcədən təhsilə ayrılan xərclərin həcmi davamlı olaraq artırılır. Təhsil sahəsinə diqqətin artırılması ölkədə insan resurslarının inkişafı və iqtisadiyyatın yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunması baxımından dayanıqlı iqtisadi inkişafa xidmət edə biləcək çox təqdirəlayiq haldır. Ancaq təhsil sahəsində kəmiyyət baxımından əldə edilən nəticələr keyfiyyət nəticələrinə çevrilmədikcə bu sahəyə yönəldilən xərclərin effektivindən danışmaq mümkün deyil.

Ölkəmizdə inkişaf etmiş ölkələrlə eyni sırada yer almaq üçün birsıra proyektlər həyata keçirir. Ölkədə təhsil islahatlarındakı dəyişikliyə 1999-cu ildən start verilmişdir. Bu islahatların həyata keçirilməsi Təhsil Nazirliyinin üzərinə düşür.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi insan inkişafı üçün ilk təhsil-məktəbəqədər təhsil önəmli faktordur. Altıncı cədvəldə göründüyü kimi də il keçdikcə təhsilin həyat keyfiyyətinə hələ ilk təhsilin həyat keyfiyyətinə olan əhəmiyyəti cəmiyyətimiz tərəfindən qəbul olunur. İldən ilə təhsil müəssisələrinin artımı tələb olunur.

Ölkədə təhsilə qoyulan investisiya hidrokarbon resurslarının sayəsində əldə olunan gəlirlər sayəsindədir.

Ölkədə təhsil sisteminin informasişdırması üzrə dövlət proqramı 2008-2012-ci ildə, texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə dövlət proqramı 2007-2012-ci ildə,

gənclərin xarici ölkələrdə təhsili üzrə dövlət program 2007-2015-ci illərdə, ali təhsil sistemində 2009-2013-cü illərdə həyata keçirilib.

Texnologiya erasında təhsil müəssisələrindəki texnologiyanın səviyyəsi təbii ki, yetərli hesab edilə bilməzdi. Baxmayaraq ki, ölkədə təhsil müəssisələri texnologiyanın tətbiqi günü-gündən artır, bu yenə də informasiya strukturu cəhətdən dünya standartları ilə ayaqlaşmır. Modern təhsil üçün müəssisələr kompyuter avadanlıqları ilə təmin olunmalı, onun intrernetə çıxış sürəti tənzimlənməlidir.

Bu sahədə ən vacib problemlərdən biri də, bölgələrdə olan texnologiya tətbiqində olan gerilikdir. Ölkədə olan rəqəmsal şəbəkə infrastrukturun geriliyində təhsil sistemində texnologiyanın səmərəli istifadəsi qarşısında maneədir.

Təhsil sisteminin də informasiyalaşdırılma islahatları 2008-2012-ci illərdə həyata keçirildi. Bu sərəncam yuxarıda sadalanan bütün problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulub.

Cədvəl 3.1.8. Məktəblərdə mövcud kompüterlərin sayı

Göstərici	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkə üzrə (vahid)	38489.0	38489.0	40147.0	42694.0	45835.0	51615.0	57975.0	63285.0
şəhər (vahid)	21934.0	21934.0	22983.0	24776.0	27258.0	30690.0	34050.0	36986.0
kənd (vahid)	16555.0	16555.0	17164.0	17918.0	18577.0	20925.0	23925.0	26299.0
Bakı şəhəri (vahid)	10727.0	10727.0	11364.0	12615.0	14542.0	16887.0	19652.0	20157.0
Abşeron (vahid)	2251.0	2251.0	2226.0	2230.0	2487.0	2632.0	2511.0	3139.0
Gəncə- Qazax (vahid)	4585.0	4585.0	4672.0	4868.0	5168.0	5596.0	6031.0	7780.0

Şəki- Zaqatala (vahid)	2602.0	2602.0	2737.0	2740.0	2816.0	3236.0	3767.0	4054.0
Lənkəran (vahid)	3223.0	3223.0	3329.0	3503.0	3544.0	3950.0	4703.0	4973.0
Quba- Xaçmaz (vahid)	2233.0	2233.0	2292.0	2420.0	2458.0	2624.0	2980.0	3023.0
Aran (vahid)	7391.0	7391.0	7628.0	8014.0	8374.0	9193.0	10116.0	10962.0
Yuxarı- Qarabağ (vahid)	1314.0	1314.0	1295.0	1449.0	1161.0	1806.0	1971.0	2075.0
Kəlbəcər- Laçın (vahid)	464.0	464.0	516.0	649.0	890.0	881.0	984.0	1112.0
Dağlıq Şirvan (vahid)	1270.0	1270.0	1307.0	1310.0	1290.0	1455.0	1680.0	2306.0
Naxçıvan (vahid)	2429.0	2429.0	2781.0	2896.0	3105.0	3355.0	3580.0	3704.0

Mənbə: statistika.gov.az

Cədvəldən göründüyü kimi, məktəblərdə mövcud kompüterlərin sayı 2008-ci illə müqayisədə təxminən 40 faiz artıb ki, bu da şagirdlərin daha keyfiyyətli təhsil almasına şərait yaradır.

Cədvəl 3.1.9. İnternetə çıxışı olan məktəblərin sayı

göstərici	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkə üzrə (vahid)	369.0	711.0	1760.0	1841.0	1884.0	1948.0	2128.0	2156.0
şəhər (vahid)	134.0	394.0	816.0	863.0	882.0	907.0	980.0	973.0
kənd (vahid)	235.0	317.0	944.0	978.0	1002.0	1041.0	1148.0	1183.0
Bakı şəhəri (vahid)	32.0	175.0	276.0	292.0	301.0	309.0	329.0	337.0
Abşeron (vahid)	3.0	44.0	84.0	84.0	68.0	67.0	85.0	81.0

Gəncə-Qazax (vahid)	19.0	98.0	219.0	227.0	242.0	254.0	271.0	284.0
Şəki-Zaqatala (vahid)	4.0	12.0	113.0	124.0	160.0	164.0	168.0	196.0
Lənkəran (vahid)	22.0	36.0	192.0	194.0	194.0	194.0	230.0	200.0
Quba-Xaçmaz (vahid)	1.0	10.0	105.0	110.0	111.0	107.0	104.0	103.0
Aran (vahid)	58.0	89.0	380.0	392.0	388.0	401.0	481.0	505.0
Yuxarı-Qarabağ (vahid)	0.0	5.0	70.0	75.0	94.0	99.0	101.0	92.0
Kəlbəcər-Laçın (vahid)	2.0	5.0	34.0	51.0	27.0	55.0	65.0	63.0
Dağlıq Şirvan (vahid)	23.0	16.0	64.0	70.0	78.0	78.0	78.0	79.0
Naxçıvan (vahid)	205.0	221.0	223.0	222.0	221.0	220.0	216.0	216.0

Mənbə: statistika.gov.az

Cədvəldən göründüyü kimi, internetə çıxışı olan məktəblərin sayı 2008-ci illə müqayisədə təxminən 6 dəfə artılıb ki, bu da şagirdlərin həm təhsil səviyyəsini yüksəltməyə, həm də dünyagörüşünü artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda informasiya resurslarına rahat çıxış imkanları yaradır.

Cədvəl 3.1.10. İnternetdən istifadə etmiş şagirdlərin sayı

Göstərici	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkə üzrə (nəfər)	71255.0	189808.0	353615.0	403790.0	462685.0	517639.0	608978.0	643839.0
şəhər (nəfər)	49146.0	156392.0	292981.0	331754.0	367357.0	392512.0	439594.0	465530.0
kənd (nəfər)	22109.0	33416.0	60634.0	72036.0	95328.0	125127.0	169384.0	178309.0
Bakı şəhəri (nəfər)	17860.0	83479.0	141606.0	163114.0	175069.0	195047.0	211788.0	232341.0
Abşeron (nəfər)	1391.0	26260.0	47964.0	42510.0	47979.0	45072.0	626125.0	51672.0

	0	0	0	0	0	0	.0	
Gəncə-Qazax (nəfər)	8047. 0	17406. 0	32081. 0	34746. 0	47518. 0	51836. 0	73323. 0	70138.0
Şəki-Zaqatala (nəfər)	1992. 0	15584. 0	10068. 0	15257. 0	24634. 0	36652. 0	30308. 0	36651.0
Lənkəran (nəfər)	2885. 0	2230.0	38023. 0	36715. 0	35064. 0	51039. 0	31124. 0	38578.0
Quba-Xaçmaz (nəfər)	133.0	745.0	16318. 0	19526. 0	20817. 0	24655. 0	28598. 0	28844.0
Aran (nəfər)	3330. 0	5231.0	26759. 0	48178. 0	61981. 0	72078. 0	95202. 0	107525.0
Yuxarı-Qarabağ (nəfər)	0.0	0.0	0.0	200.0	3261.0	4593.0	15303. 0	16597.0
Kəlbəcər-Laçın (nəfər)	5564. 0	360.0	428.0	689.0	2558.0	2071.0	11408. 0	8359.0
Dağlıq Şirvan (nəfər)	4928. 0	3571.0	4045.0	5464.0	7271.0	7892.0	12770. 0	14506.0
Naxçıvan (nəfər)	25125. .0	34750. 0	36323. 0	37391. 0	36533. 0	36794. 0	37029. 0	38628.0

Mənbə. statistika.gov.az

Cədvəl 3.1.8, Cədvəl 3.1.9 və Cədvəl 3.1.10-ları müqayisə etdikdə görürük ki, şərait yaradıldıqca texnologiyadan ilbə ilə istifadə artır. Kəlbəcər-Laçında 2010 – cu ildə geriləmə sezilib, lakin 2011 də bu geriləmə də aradan qalxır. Bu cədvəllərdən görünür ki, dövlət layiqli həyat keyfiyyəti təmin etmək üçün apardığı islahatlar öz bəhrəsini verir. Əhali özü bunu yüksək dəyərləndirib və bundan istifadə edərək yararlanır. Nəticə etibarlı ilə savadlı, dünyagörüşlü kadr yaranır, və buda əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaq üçün böyük bir meyardır.

Yüksək səviyyəli kadrların hazırlanmasında , iqtisadi inkişafın artmasına imkan yaradan bacarıqların hazırlanmasını həyata keçirən peşə məktəbləri üçün inkişaf proqramı reallaşdırılır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 iyul 2007-ci il tarixli, 2282 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş

"Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)"nı böyük əhəmiyyəti vardır. Bu proqramın əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun peşə-ixtisas kadrlarına yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə əhalinin müasir peşə təhsili almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli texniki peşə təhsili sisteminin formalaşdırılması idi. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə peşə təhsili sahəsində müəyyən ciddi dəyişikliklər həyata keçirildi.

Belə ki, dövlət proqramı çərçivəsində bu sahədə müəyyən dirçəliş baş verdi. Qəbul planında dövlət sifarişli yerlər 17 minə çatdırıldı. 20-yə yaxın peşə təhsili müəssisəsi əsaslı təmir edildi, bəzi regionlarda hətta yeni peşə məktəbləri istifadəyə verildi. Tədris proqramları təzələndi və müəllim hazırlığını həyata keçirən idarəetmə modelinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparıldı.

Peşə məktəblərinin maddi-texniki bazasını gücləndirmək üçün bu sahəyə ayrılan maliyyə vəsaitlərində müəyyən artım baş verib. Belə ki, əgər əgər 2005-ci ildə peşə təhsilinə 7 milyon, 2007-ci ildə 16.4 milyon manat vəsait ayrılmışdırsa, 2012-ci ildə bu rəqəm 30.6 milyon manata qədər artıb.

Bundan əlavə, Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar 6,408 milyon manat məbləğində vəsait ayrılıb. Bu müddət ərzində beynəlxalq təşkilatların maliyyə dəstəyi ilə bir sıra layihələr həyata keçirilib. Bu layihələrin ümumi dəyəri 4 milyon avroya yaxındır. Bu vəsaitlərin böyük hissəsi məsləhət xidmətlərin həyata keçirilməsinə, tədris səfərlərinin təşkilinə, müxtəlif dərslər və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasına və s. sərf edilib. Bununla yanaşı, həmin layihələr çərçivəsində bir sıra peşə təhsili müəssisələrinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilib.

Bununla yanaşı bir təhsil alana çəkilən xərc də artıb. Belə ki, əgər 2005-ci ildə bir təhsil alana 328 manat, 2006-cı ildə 457 manat, 2007-ci ildə 740 manat, 2008-ci ildə 903 manat xərclənirdisə 2009-cu ildə bu rəqəm 1108, 2012-ci ildə 1200 manata qədər artıb.

Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində həm peşə məktəblərinin, həm də orda təhsil alanların sayı artıb.

Cədvəl 3.1.11. İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələri (ilin əvvəlinə)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Göstərici										
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı (ədəd)	107.0	107.0	108.0	108.0	109.0	108.0	108.0	112.0	113.0	112.0
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində şagirdlərin sayı (nəfər)	23813.0	24455.0	25184.0	25562.0	27330.0	28993.0	30664.0	29234.0	24482.0	23814.0
İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində qəbul (nəfər)	14590.0	14718.0	13761.0	13497.0	15743.0	16511.0	18394.0	16066.0	15354.0	15856.0
İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrini bitirmiş şagirdlərin sayı (nəfər)	11860.0	13156.0	11927.0	12485.0	13011.0	13789.0	15246.0	16708.0	15222.0	15135.0
İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində müəllimlərin sayı (nəfər)	1971.0	2051.0	2163.0	1996.0	1969.0	1874.0	1794.0	1804.0	1683.0	1733.0

Mənbə : statistika.gov.az

Ölkəmizdə ali təhsil müəssisələrində balonya sisteminə keçid həyata keçirilmişdir. Yaxşı təhsil verə bilməyən universitetlər ləğv olunub, əlavə vəsait aparan , ayrı səkildə fəaliyyəti mənasız olan bölmələr, kafedralar birləşdirilib, yeni ixtisaslar proqramlara əlavə olunub. Bağlanan universitetlərin olmasına baxmayaraq isə alitəhsil alan tələblərin sayı ildən ilə artır. Bu əhalinin həyat keyfiyyətini artıran amillərdəndir. Peşəkar kadrların hətta bütün əhalinin təhsilinin yüksək olması onların, gələcəkdə məşğulluğunun artmasına hətta gözəl karyera yaradılmasına

kömək ola bilər. Peşəkar kadrların təhsil səviyyəsi dedikdə ancaq fəhlə kadrları deyil, həm də ali təhsilli, diplomlu mühəndis-texniki, mütəxəssisləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Müəssisələr üçün diplomlu mütəxəssis kadrları dövlət və qeyri-dövlət ali və orta ixtisas məktəblərində, kollektivlərdə, universitetlərdə və Akademiyalarda hazırlanır.. Diplomlu mütəxəssis kadrların hazırlığının dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilir:

Cədvəl 3.1. 12. Dövlət və özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı

Göstərici	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Ali təhsil müəssisələrin sayı (ədəd)	46.0	47.0	47.0	51.0	54.0	51.0
Ali təhsil müəssisələrdə tələbələrin sayı (nəfər)	98812.0	119683.0	129948.0	140241.0	161234.0	163779.0
Ali təhsil müəssisələrə qəbul olan tələbələrin sayı (nəfər)	19238.0	26403.0	28747.0	29904.0	33645.0	36126.0
Ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin sayı (nəfər)	17436.0	24488.0	32508.0	31071.0	33705.0	36951.0
Ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin ümumi sayından bakalavr diplomu alanlar (nəfər)	17436.0	22582.0	28467.0	28289.0	28985.0	31138.0
Ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin ümumi sayından magistr diplomu alanlar (nəfər)	0.0	1906.0	4041.0	2782.0	4720.0	5813.0
Ali təhsil müəssisələrdə professor-müəllim heyətinin sayı (əsas heyət) (nəfər)	11611.0	13186.0	14352.0	14919.0	14550.0	14550.0

Mənbə: statistika.gov.az

Cədvəl 3.1. 13. Dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı

	1995/1996	2000/2001	2005/2006	2010/2011	2014/2015	2015/2016
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı	89	71	60	62	61	61

onlarda tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	33 553	42 612	57 896	53 451	60478	56427
O cümlədən təhsil alma formaları üzrə:						
əyani	26853	34 332	45 552	42 734	49714	48459
Qiyabi	6700	8 280	12 344	10 717	10764	7968
Əhalinin hər 10000 nəfərinə tələbələrin sayı	43	53	68	59	64	59
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olunan tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	9 707	14 823	17 330	15 884	14337	13845
O cümlədən təhsil alma formaları üzrə:						
əyani	8477	12 351	14 582	13 209	13189	13268
Qiyabi	1230	2 472	2 748	2 675	1148	577

Mənbə: statistika.gov.az

Cədvəllərdən göründüyü kimi son 20 ildə həm ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrini sayı, həm də bu təhsil müəssisələrində hazırlanan kadrların sayı xeyli artıb. Bu da müasir dövrdə həm əmək bazarının ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasına, həm də əhalinin məçğulluğunu artmasına və daha yüksək gəlir əldə edərək, həyat səviyyəsini, keyfiyyətini artırmasına şərait yaradır.

Fəsil 3.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda həyat səviyyəsinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi yolları.

Ölkəmiz öz müstəqilliyini çətinliklərlə, amma şərəfli, ləyaqətli yolları qət edərək qazanıb. Müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizdə də iqtisadi durğunluq, siyasi xaos

yararmışdı. Lakin ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq, artıq iqtisadiyyatımızın tədricən dirçəlməsi, mövcud problemlərdən xilas olmaq, əsaslı işlərin görülməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdı. Makroiqtisadi sabilliyin təmin edilməsi, həmin dövrdəki hiperinflyasiyanın önünə keçilməsi üçün tədbirlər reallaşdırılmağa başladı. Əsrin Müqaviləsi bağlanmış, irimiqyaslı iqtisadiyyatın inkişafına təkan verəcək tədbirlərin həyata keçirilməsinə start verilmişdir. 21-ci əsrdə də davam edən bu irimiqyaslı tədbirlər, islahatların davamının nəticəsi kimi Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Azərbaycan tranzit mərkəzi kimi tanınmış və enerji daşınmasında dünya üzrə ən etibarlı ixracatçılardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın okeana birbaşa çıxışının olmaması ölkəni bir sıra xidmət növləri üzrə ixracı genişləndirməyə vadar edir. Bu mənada Azərbaycanın nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilməsi üçün geniş layihələr həyata keçirilib. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti və Ələt beynəlxalq dəniz limanı başda olmaqla nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi Azərbaycanı Avropa və Asiya qitələri arasında əlverişli bir nəqliyyat xəbəinə çevirir. Azərbaycan TRACECA xəttinin (4,577 km) üzərində yerləşir ki, bu da Avropa ilə Asiyayı birləşdirən Şimal-Cənub (6,978km), Transsib (9,200km) və Cənub dəhlizi (11,700km) ilə müqayisədə daha qısa dır. Üstəlik Türkiyədə Bosfor boğazından keçən Mərmərə layihəsi imkan verəcək ki, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə üzərindən yüklər və səmnişinlər Avropa və Asiya arasında vaxt və məsafə baxımından sərfəli şərtlərlə daşınısın. Bu işə əhalinin həyatkeyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün uğurlu addımdır. Yüklə məşinləri səmnişinlər rahat şəkildə qapıdan –qapıya çatma biləcək. Azərbaycanın Avropa və Asiya arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyi və bilik iqtisadiyyatının strateji hədəf olaraq seçilməsi ölkənin həm də İKT sahəsində haba çevrilməsini şərtləndirir. Trans Avrasiya Super İnformasiya Magistralı (TASİM) layihəsi vacib regional təşəbbüsdür və onun məqsədi əsasən Qərbi Avropadan Şərqi Asiyaya qədər Avrasiya ölkələrinin əhatə edən transmilli fiber-optik xəttin çəkilməsidir. Layihə Frankfurtan Honq Konqa istiqamətlənən əsas tranzit xəttinin qurulmasını nəzərdə tutur. Bu xətt Avropanın

və Asiyanın ən böyük informasiya mübadiləsi mərkəzlərini birləşdirir. Tranzit xətti Çin, Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyədə keçərək Almaniyaya gedir. BMT Baş Assambleyası Avrasiya Super İnformasiya Magistralı layihəsini dəstəkləyən bir sıra qətnamələr qəbul etmiş və TASİM-in əlaqələndirilməsində Azərbaycanın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Azərbaycanın öndərlik etdiyi layihə geniş Avrasiya regionunda “rəqəmsal uçurum”un aradan qaldırılmasında əhəmiyyət daşıyır. (Mənbə:səh56-57)

Bununla birgə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün tədbirlər planı hazırlanmış, həyata keçirilmiş və uğur qazanmışdır, onu da qeyd edirəm ki, qeyri- neft sektorunda axırncı 10 ildə 11%-lik bir artımda qeydə alınıb. Məşğulluq problemini də aradan qaldıracaq yeni iş yerləri yaradılaraq əhalinin istifadəsinə verilməsi, yeni istehsal sektorları yaradılması, modern sosial ifrastruktur yaradılması, təhsil sektorunun, səhiyyənin, kommunal, nəqliyyat və istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi Qeyri-neft sektorunda mövcud inkişafı daha da yüksəldilməsinə şərait yaradır. Yüngül sənaye, yeyinti sənayesi, maşınqayırma, elektrotexnika, metallurgiya, kimya sənayesi, elektronikanın inkişafı, yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sektorlarının formalaşması qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün vacib, ənənəvi sahələrdir. Qeyri-neft sektoru inkişaf etdikcə, neft sektorundan gələn gəliri Norveç modelinə uyğun şəkildə dəyərləndirib əhalinin həyat keyfiyyətin müasir dövrə uyğun olaraq təkmilləşdirmək olar. Müasir texnologiyanın tətbiqi ilə Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalına qayğı daha çox artacaq, bu sahədə sığorta mexanizmi təkmilləşdiriləcək ki, qeyri-neft sənayesi daha da inkişaf etsin. Qeyri-neft sektoru inkişaf edərkən bir başa təsir etdiyi bölmə həyat keyfiyyətinin təkmilləşməsidir. Məşğulluq problemi həll olarkən bir qrup əhali mövcud gəlirindən daha çox gəlir əldə edəcək, gəlirlər artdıqca həmin qrup əhalinin həyatında keyfiyyətində hər tərəfli təkmilləşmə prosesi baş verməyə başlayır və beləliklə xoşbəxt əhali formalaşmağa başlayır. İstər gündəlik tələbatları məsələn qida məhsulları, istər təhsili, istər istirahət tərzini təkmilləşməyə başlayır. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin çoxunda təbii resurslar olmamasına baxmayaraq, əhalinin

həyat keyfiyyəti yüksək səviyyədədir. Çünki onlar da xarici bazardan asılılıq yoxdur. Daxili bazar tələbatların çoxunu təmin etmək iqtidarındadır. Ölkədə torpaq bazarı inkişaf etdiriləcək, şoranlaşmanın qarşısı alınacaq, məhsula zərər verəcək dövrdəki yağıntını aradan qaldırmaq üçün müharibə dövründən qalma toprak müasir standartlara uyğun toprakla əvəz olunacaq. Bu tədbir ləz işsiz camaat torpaqdan gəlir əldə edəcək.

ÜDM-də turizm gəlirlərinin çəkisinin artırılması üçün turizm infrastrukturunun tərəqqisi üçün , Avropa standartlarını da özündə birləşdirən turizm xidməti nəzərdə tutulur. Xəzərin turizimdəki əhəmiyyətini doğrultmaq, ölkənin səfalı bölgələrində turizmin inkişafı bağlı təbliğatlar aparmaq, öz adət-ənənəmizi, tarixi mədəniyyətimizi və başqa amilləri nəzərə almaqla uyğun marşrutlar bərpa ediləcək. Turizm inkişaf etdikcə də, ölkədə, bölgələrdə məşğulluq probleminin səviyyəsi azalaraq əhalinin həyat keyfiyyətində yaxşılaşmaya yol açacaq. Ölkədə xidmət sektorunda təkmilləşmələr yaranaraq xarici turistləri cəlb edərək dünyada tanınmağa başlayacaq, ölkəni ziyarət edən xarici vətəndaşların sayı artdıqca yeni hostellər tikiləcək, daha çox yerli vətəndaşlar işə cəlb olunacaq və nəticə etbarı ilə ölkədə həyat keyfiyyəti daha da təkmilləşəcək. ÜDM-də əqli mülkiyyətin payının artırılması üçün yaradıcılığa sərmayə qoyuluşu, əqli fəaliyyətin son vəziyyətinin təşviqi daha da tərəqqi etmişdir.

Müasir dövrdə həyat səviyyəsinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi əsasən insan kapitalına dayanır. Sağlam, təhsilli, hüquqlarını bilən bir cəmiyyət özü –özünün həyat keyfiyyətin təkmilləşdirmək bacarığına qadirdir. Əhalinin sağlamlığını təmin etmək üçün səhiyyəyə vəsait ayrılaraq, bu vəsaitin düzgün istifadə istifadə mexanizmi tərtib olunur. Yeni tibb mərkəzlərinin inşa edilməsi, yaxud mövcud binaların yenidən bərpası, xəstəxanaların yeni, müasir tibbi avadanlıqlarla bərpası, səhiyyədəki islahatların qanunauyğun olaraq davam etdirilməsi əhalinin sağlamlığı üçün səhiyyənin yerinə yetirəcəyi islahatlar siyahısındadır. Pasiyentlərin hüququnun pozulma ehtimalını sıfıra endirmək, tibbi xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə icbari tibbi sığortaya keçiləcək. Dövlət proqramları

vasitəsilə talesemiya, onkoloji xəstəliklər , hemodializ, vərəm, Qiçs bir sözlə sosial xəstəliklərlə mübarizə, bəzi profilaktik tədbirlər, pis vərdişlərə qarşı mübarizədə yeniliklər olunacaq. Dövlət proqramı 2015-2020-ci illəri əhatə edən planda sanitariya-epidemioloji xidmətinin inkişafı nəzərdə tutulub. Həyat üçün vacib sayılan dərman preparatlarının hər bir vətəndaş üçün hər bir cəhətdən əldə oluna bilər olması təmin olunacaq.dərmanlar üçün Vahid qeydiyyat sistemi yaradılacaq ki, dərman preparatlarının təhlükəsizliyi, səmərəliliyi, keyfiyyəti təmin olunsun. Səhiyyə işçilərinin təkmilləşdirilməsi ən vacib mövzu kimi gündəmdə olacaq, həkimlərin ixtisaslarının təkmilləşdirməsi məqsədi ilə xarici ölkələrdə təşkil olunmuş təlim və praktikalara göndəriləcək.

Azərbaycanda Müasir dövrdə həyatın keyfiyyətini təkmilləşdirmək üçün sosial müdafiə sahəsində də təkmilləşdirici proqramlar həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Bu məqsədlə ölkədə sığorta-pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi Dövlət proqramı çərçivəsində davam etdiriləcək. Həmin Dövlət Proqramı həyata keçirdiyi təqdirdə qeyri-dövlət pensiya fondları, könüllü sosial sığortalıların tətbiqi ilə əlaqədar mövzular həll olunacaqdır. Sığorta edən şəxslər ilə bağlı qeydiyyatlar avtomatlaşdırılacaq, sığorta olunanlar həmin qaydada uçota alınacaq, sığorta haqqı məcburi dövlət sığortasına aid hesabatlar elektron variantda qeydə alınacaq, audit sığortaedənlərdə elektron qaydada həyata keçiriləcəkdir. Pensiya təyinatı haqqında müraciət və s. elektron qaydada aparılacaqdır.

Əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət artımı mövzularını özündə əks etdirən 2025-ci ilədək əhalinin demoqrafik vəziyyəti, onların firavan, sakitliyinin təmin olunması yolunda Dövlət Proqramı tərtib olunacaq.

Ölkədəki əməkqabiliyyətli əhalinin, işləyən əhalinin həyat keyfiyyətini təkmilləşdirmək üçün iqtisadi inkişafdan kifayət qədər asılı olan minimum əmək haqqı miqdarının Avropa standartlarına uyğun orta aylıq əməkhaqqının altmış faizi məbləğinə çatdırılması xüsusunda işlər görülməkdir. İşçilərin təhlükəsizliyini təmin edilməsi, əmək mühafizəsi, əmək şəraitinin yenilənməsi kimi işlər görülməkdir.

Ölkə də sosial təyinatla verilən evlərin miqdarı artırılacaq. Sosial müavinətlər miqdarı artırılacaq. Zənnimcə bu artımdan sonra mütlq şəkildə yardım olunan əhalinin sonrakı vəziyyəti ilə də maraqlanmalıdır. Əhali bu təmənnasız gəlirə ümid olaraq oturaq həyata öyrəşməməlidir.

Ölkədə mövcud olan vətəndaş təhlükəsizliyinin daha da təkmilləşdirilməsi əhalinin həyat keyfiyyətinin ən vacib ünsürüdür. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq təhlükəsizlik baxımından öndə olan ölkədir.

Daha sonra əmək miqrasiyası ilə bağlı sistemli təkmilləşdirmə nəzərdə tutulub. İşləyən əhali beynəlxalq təcrübədən faydalanmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrə praktika keçmə sisteminin tərtibatıda beynəlxalq təcrübəyə uyğun vəziyyətə gətiriləcək. Ölkəyə üz tutmuş başqa ölkənin vətəndaşlarının qanundan kənar şəkildə ölkəyə axınının qarşısı alınacaq. Bu öz xalqımızın işsiz qalmasına səbəb olan bir haldır. Bu halın aradan qaldırılmasının əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında xüsusi yeri var.

Ölkədə ailə üzvlərini, yaxud ailə üzvlərindən birini itirmiş, aztəminatlı, valideyn qayğısından kənar, qayğıdankənar körpələri sahiblənən ailələr üçün xüsusi yardım planı hazırlanacaq. Uşaqlarında qalma yaşını bitirən şəxslərin sonrakı teleyi ilə bağlı tədbirlər görülməkdir. Qoca, yaşlı, diqqətdən kənar əhalinin həyat keyfiyyəti həmişəki kimi diqqət mərkəzində olacaq. Bu xüsusda həmin vətəndaşların sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi üçün 2014-2020 ci illəri əhatə edəcək Dövlət Proqramı hazırlanmışdır.

Cədvəl. 3.2.1. Əhalinin həyat səviyyəsi (gəlirləri və xərcləri (milyon manat))

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər	25,607.0	30,524.6	34,769.5	37,562.0	39,472.2	41,738.6
İlkin gəlirlər	22,126.5	26,861.9	31,181.4	33,830.0	35,363.4	37,553.9
o cümlədən: işçilərə əmək	7,027.3	8,020.0	9,224.9	10,333.2	10,776.1	10,991.9

ödənişləri						
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	14,725.0	18,543.9	21,140.8	22,545.3	23,375.9	25,252.5
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	374.2	298.0	815.7	951.5	1,211.4	1,309.5
Alınmış cari və əsaslı transferlər	3,480.5	3,662.7	3,588.1	3,732.0	4,108.8	4,184.7
Xərclər	19,251.5	22,184.0	24,564.0	28,021.2	30,799.6	35,119.9
Son istehlak xərcləri	16,528.5	19,216.0	21,389.9	24,150.0	26,582.6	30,102.0
Ödənilən cari transferlər	2,202.0	2,619.5	2,872.7	3,370.5	3,528.0	3,790.3
Mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər	521.0	348.5	301.4	500.7	689.0	1,227.6
Qənaətlər	6,355.5	8,340.6	10,205.5	9,540.8	8 672.6	6,618.7
Qeyri-maliyyə aktivlərin yığılı	874.1	1,165.3	1,593.6	1,921.9	2,243.1	1,952.3
Maliyyə aktivlərin yığılı	5,481.4	7,175.3	8,611.9	7 618.9	6,429.5	4,666.4

Daha sonra əmək miqrasiyası ilə bağlı sistemli təkmilləşdirmə nəzərdə tutulub. İşləyən əhali beynəlxalq təcrübədən faydalanmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrə praktika keçmə sisteminin tərtibatında beynəlxalq təcrübəyə uyğun vəziyyətə gətiriləcək.

Ölkədəki inkişaf, iqtisadi artımı, bu proseslərin əhəlinin həyat keyfiyyətinə təsiri statistika sisteminin keyfiyyəti hesabına tədqiq edilir. Bütün bu dövrlərdə proqramlarının bir məqsədi var, o da, Azərbaycan xalqının maddi rifahının təyin etdiyi həyat keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Bu proqramların artıq reallaşdırılmış olan hissəsi irəlidəki illərdə həyat keyfiyyətinin təkamülünün yüksək səviyyədə olacağına zəmin yaradır.

Nəticə və təkliflər

Dissertasiyamda əhəlinin həyat səviyyəsi və onun yaxşılaşdırılmasında əsas göstəricilər əmək haqqları, gəlirlər, sosial yardımlar, dövlət proqramları kimi göstəricilər tədqiq edilərək gəlinən nəticələr aşağıdakılardır.

1. Həyat keyfiyyəti xalqın sosial, maddi, mənəvi tələbatlarının qarşılanmasını xarakterizə edən sosial standart, iqtisadi kateqoriyadır. Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında ilk olaraq əhəli sağlam mühitdə, təhlükəsizliyin təmin olduğu məkan da, sağlam bədəndə həyat sürməlidir. Belə ki, əhəlini qrupunu yaradan ayrı-ayrı fərdlər həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə bu şərtlərdə yaşamaları dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır.
2. Ölkədə işsizlik tamamilə aradan qaldırılmalıdır. İnsanlar iqtisadi fəaliyyətdən geri qalmamalı, peşəsinə uyğun, mükəmməl şəkildə işini yerinə yetirə biləcək yerlərdə işlə təmin olunmalıdır. Hər bir işçi daim yeniliklərə açıq olmalı, daim özünü müasir dövrün tələblərinə uyğun hazırlamalıdır.
3. əhəlinin həyat keyfiyyətindəki əsas sosial iqtisadi amillər aşağıdakılardır.
 - İqtisadiyyatla məşğul olan əhəli qrupu üçün nəzərdə tutulmuş orta aylıq əmək haqqı.
 - əhəlinin yaşayış minimumunun miqdarca aşağı olanları.
 - Yaşayış minimumunun digər göstəricilərlə müqayisəsi.

- Hər bir vətəndaşın orta aylıq yaşayış minimumunun həcmi.
 - Hər bir vətəndaşın orta aylıq gəliri.
 - Pensiyaların həcmi.
4. Dövlətin sosial-iqtisadi islahatlarını reallaşdırmağa başladığı dövrdən, yəni 1995-ci ildən bu günə kimi ölkə iqtisadiyyatındakı dinamikanın artımının, əhali gəlirlərinin həcmnin və bunların nəticəsi kimi də, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdığının statistik göstəricilərdə qeyd olunması.
 5. Əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında neft-qazdan gələn gəlirlərinin miqdarı, əhəmiyyətinin əks olunması qeyd olunmuşdur. Və bununla belə əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması xüsusunda tədbirlər planının vacibliyi ortaya çıxmışdır. Və bir məqsəd kimi qəbul olunaraq ciddi şəkildə bu məqsədə doğru irəliləmək.
 6. Ölkə də olan məcburi köçkünlərin güzəranı ilə yaxından maraqlanılması , və onlara hər sahədə yardımların olması torpaqların itirmiş əhalinin həyat keyfiyyətinin heçdə digər vətəndaşlardan geridə olamamadığı, dövlətin onlara dəstək olduğunu isbatdır.
 7. Ölkədə eyni zamanda hər bir məlumatın dövlət büdcəsi, gəlirlər, büdcə kəsrləri, xərclər və başqa bu kimi məlumatların statistik xidmətlərin sayəsində bütün vətəndaşların istənilən vaxt əldə edə bilməsi təmin olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. T.Ə.Quliyev. “İnsan resurslarının idarə edilməsi”. Bakı, 2014
2. T.Ə.Quliyev. “Əməyin iqtisadiyyatı”. Bakı, 2003
3. Ağarza Ağahəsən Oğlu Rüstəmov “Respublikada əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinin iqtisadi problemləri”. Bakı, 2003
4. Aqil Əliyev, Natiq Qasımov “Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri” Bakı,2000
5. Xalq qəzeti
6. Natiq Əmirov, Dərin iqtisadi islahatlar strategiyası .Azərbaycan qəzeti. 26 aprel 2017)
7. ÇİN İQTİSADİYYATINDAKI İSLAHATLAR VƏ ÇİN’İN DÜNYA TİCARƏT ÜZVLÜYÜ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYƏRLƏNDİRMƏ Yrd. DoS. Dr. Metin SARAÇOĞLU Gazi ÜniversiteTİ, İİBF. İQTİSAD Arş. Gör. Dr. Cengiz DURAN Dumlupınar ÜniversiteTİ İİBF. BİZNES KAFEDRASI, səh 95
8. Azadlıq qəzeti
9. Vüsal Qasımlı “İqtisadi Modernizasiya “ Bakı-2014
10. <http://www.kisacabilginedir2016.com/geri-kalmis-gelismekte-olan-ve-gelismis-ulkelerin-ortak-ozellikleri.html#ixzz457mXTuS2>
11. http://anatoliajournal.com/atad/depo/dergiler/Cilt21_Sayi2_Yil2010_1_304925079.pdf
12. (<http://bbn.az/>
13. <http://gumruktv.com.tr/rusya-nin-tahil-ihracati->
14. <http://ida.worldbank.org/about/what-ida>
15. (<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2015/04/02/fadama-takes-nigerian-farmers-to-higher-level>)
16. (<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2016/06/22/newly-paved-road-smoothens-access-for-local-population-in-kandahar-province>
17. <http://www.oecd.org/about/history/>